

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση

Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής

Τεύχος 86
Μάρτιος 2023

Έκδοση: Παντελής Γεωργογιάννης
ISSN: 2407-9669
Πάτρα

Θεματικός τόμος

Αποκλίνουσες συμπεριφορές στην
εκπαίδευση, την οικογένεια και την
κοινωνία

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
με κριτές

**Θεωρία και Έρευνα
στις
Επιστήμες της Αγωγής**

Τεύχος 86

Πάτρα, Μάρτιος 2023

Title: Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής

ISSN: 2407-9669

σ.σ.35, σχήμα 17,5 X 25 εκ.

Εκδότης:

Παντελής Γεωργογιάννης
Αντ. Οικονόμου 8, 26504 - Αγ. Βασίλειος, Πάτρα Αχαΐας
Tel/Fax: 2610993855, 2613019948
website: <http://periodiko.inpatra.gr>
email: periodiko@inpatra.gr

Γραμματεία:

Λουκοπούλου Αγγελική, Φιλολόγος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια ΕΑΠ στις επιστήμες της αγωγής
Σκούρα Ειρήνη, Φιλολόγος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών με ειδίκευση στη Γλωσσολογία
Σηλιωτοπούλου Νάντα - Ελπίδα, Φιλόσοφος, Πανεπιστήμιο Πατρών
Καρβέλη Ευγενία, Φιλολόγος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών με ειδίκευση στις Κλασικές Σπουδές

Copyright ©:

Παντελής Γεωργογιάννης
Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο, χωρίς σχετική άδεια του κατόχου του Copyright.

Πολιτική δημοσίευσης άρθρων:

Η Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση «**Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής**» δημοσιεύει άρθρα τα οποία έχουν υποστεί διαδικασία τυφλής κρίσης. Ωστόσο, οι απόψεις που εκφράζονται σε κάθε άρθρο απηχούν εκείνες των συγγραφέων και δεν είναι απαραίτητως αποδεκτές από την Συντακτική Επιτροπή.

Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής

Περιοδική έκδοση

Για την επιλογή της ύλης εφαρμόζεται το σύστημα της τυφλής κρίσης

Διευθυντής έκδοσης

Γεωργογιάννης Παντελής, *τ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών*

Συντακτική Επιτροπή

Baros Wassilios, *Professor für Bildungsforschung, Universität Salzburg*

Μήτσος Ναπολέων, *Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*

Φυριπής Εμμανουήλ, *Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών*

Επιστημονική Επιτροπή

Καθηγητές

Αναστασιάδου Σοφία, *Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας*

Αρχάκης Αργύρης, *Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών*

Βεργίδης Δημήτριος, *Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών*

Γαλανάκη Ευαγγελία, *Καθηγήτρια Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*

Καψάλης Γεώργιος, *Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*

Kolioussi Lambrini, *Profesora, Universidad Nacional Autónoma de México*

Κουρκουτάς Ηλίας, *Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης*

Κροντήρη Τίνα, *Καθηγήτρια Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*

Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, *Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*

Πανταζής Σπύρος, *Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*

Παζιώνη-Καλλή Κατερίνα, *Καθηγήτρια Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου*

Πλακίτση Κατερίνα, *Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*

Ρεράκης Ηρακλής, *Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*

Σαραφίδου Γιασεμή-Όλγα, *Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*

Σκούρτου Ελένη, *Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου*

Villar Lecumberri Alicia, *Profesora honoraria, Universidad Autónoma de Madrid*

Αναπληρωτές καθηγητές

Ασημάκη-Δημακοπούλου Άννη, *Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών*

Βαμβακούση Ξανθή (Ξένια), *Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*

Γουργιώτου Ευθυμία, *Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης*

Θάνος Θεόδωρος, *Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*

Καλεράντε Ευαγγελία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Κεδράκα Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Μάγος Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Μαυρίλας Δημοσθένης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Μπάκας Θωμάς, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ευδόπουλος Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Φραγκούλης Ιωσήφ, Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΣΠΑΙΤΕ

Χατζηπαναγιωτίδη Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Frederick Κύπρου

Επίκουροι Καθηγητές

Αρβανίτη Ευγενία, Επίκουρη Καθηγήτρια ΤΕΕΑΠΗ Πανεπιστημίου Πατρών

Κασωτάκη-Γατοπούλου Αργυρώ, Δρ., Επίκουρη Καθηγήτρια, Hankuk University of Foreign Studies της Ν. Κορέας

Κιατίδου Ειρήνη-Σοφία, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

Λαζαρίδου Αγγελική, Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Νιφτανίδου Θεοχαρούλα, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

Σαββάκης Μάνος, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Στεργίου Λήδα, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Τουρτούρας Χρήστος, Επίκουρος Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Φωτεινός Δημήτριος, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Λέκτορες

Τσεσμελή Στυλιανή, Λέκτορας Πανεπιστημίου Πατρών

Διδάκτορες

Ακριτίδου Δήμητρα, Δρ. Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών

Αρμάος Ρέμος, Σύμβουλος Καθηγητής ΕΑΠ, Εκπαίδευση Ενηλίκων

Βαρσαμίδου Αθηνά, Δρ. Πανεπιστημίου Κρήτης

Κατσιμάρδος Βασίλης, Δρ. Παιδαγωγικής, Σχολικός Σύμβουλος Δημοτικής Εκπαίδευσης 46ης Περιφέρειας Αθήνας

Μανιάτης Παναγιώτης, Δρ. Πανεπιστημίου Αθηνών Εξωτ. Συνεργάτης, Π.Δ. 407

Μουσένα Ελένη, Δρ Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πατρών

Μπρίνια Βασιλική, Δρ στις Επιστήμες της Αγωγής και της Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Νεράντζης Λαμινός, Δρ. Ιονίου Πανεπιστημίου στη Μεταφρασεολογία και Διδακτική Ξένων Γλωσσών

Πλιόγκου Βασιλική, Δρ. στις Επιστήμες της Αγωγής-Ειδική Επιστήμονας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Σαχανά Ιφιγένεια, Δρ. Κλασικής Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Σταυρόπουλος Αναστάσιος, Δρ. Τμήματος Μέσων Επικοινωνίας και Πολιτισμού της Σχολής Διεθνών Σπουδών Επικοινωνίας και Πολιτισμού Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τσιαβού Ευαγγελία, Διδάκτωρ Πανεπιστήμιο Potsdam Γερμανίας

Τσιμπουκλή Άννα, ΣΕΠ ΕΑΠ, Υπεύθυνη Τομέα Εκπαίδευσης ΚΕΘΕΑ

Χαμπηλομάτη Παρασκευή, Δρ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Φιλολόγος, Διευθύντρια 2ου Λυκείου Άρτας

Περιεχόμενα

**Σχολικός εκφοβισμός και μαθητές μεταναστευτικής βιογραφίας:
Πολιτικές, ρόλος της σχολικής ηγεσίας, απόψεις των μαθητών και
προτάσεις καταπολέμησής του** 7

Αμπατζόγλου Αναστασία

**Ο ρόλος των κινουμένων σχεδίων στην ανάπτυξη της επιθετικής
συμπεριφοράς κατά την πρώτη παιδική ηλικία** 23

Βαχλιώτη Ιωάννα

Αμπατζόγλου Αναστασία

**Σχολικός εκφοβισμός και μαθητές
μεταναστευτικής βιογραφίας:
Πολιτικές, ρόλος της σχολικής ηγεσίας,
απόψεις των μαθητών και προτάσεις
καταπολέμησής του**

Περίληψη

Ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί ένα σημαντικό κοινωνικό και πολυδιάστατο φαινόμενο που παρουσιάζεται στο σύγχρονο εκπαιδευτικό περιβάλλον και χρήζει συστηματικής και δυναμικής αντιμετώπισης. Η εργασία αυτή έχει στόχο τη μελέτη του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού των μαθητών με μεταναστευτική βιογραφία, μέσα από βιβλιογραφική ανασκόπηση. Πιο συγκεκριμένα, μελετώνται οι παρεμβάσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής για το σχολικό εκφοβισμό των μαθητών με μεταναστευτικό υπόβαθρο, ο ρόλος της σχολικής ηγεσίας για την υλοποίηση δράσεων πρόληψης και βελτίωσης του φαινομένου και οι απόψεις των μαθητών με μεταναστευτικό υπόβαθρο. Στη συνέχεια, ακολουθούν τα συμπεράσματα και οι προτάσεις πρόληψης και αντιμετώπισης του σχολικού εκφοβισμού σε μαθητές μεταναστευτικού βιογραφικού.

Λέξεις-κλειδιά: Σχολικός εκφοβισμός, μαθητές μεταναστευτικής βιογραφίας, εκπαιδευτική πολιτική, σχολική ηγεσία.

Abstract

School bullying is an important social multidimensional phenomenon that occurs in the modern educational environment and needs to be addressed systematically and dynamically. This paper aims to study the phenomenon of bullying of students with immigrant biographies, through a literature review. More specifically, the interventions of the educational policy for the bullying of the students with immigrant background, the role of the school leadership for the implementation of actions of prevention and improvement of the phenomenon and the views of the students with immigrant background are studied. The following are the conclusions and suggestions for the prevention and treatment of school bullying in immigrant students.

Keywords: bullying, immigrant students, educational policy, school leadership.

1. Εισαγωγή

Η μετανάστευση αποτελεί ένα φαινόμενο με πολλές ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές διαστάσεις¹, καθώς συμβάλλει στις δημογραφικές αλλαγές² και στην πολυμορφία των πολιτισμών στην Ευρώπη. Αυτή η διαπολιτισμική πολυμορφία επηρεάζει και τη σχολική κοινότητα, εντοπίζοντας ποικίλα προβλήματα στην ομαλή ένταξη των μαθητών με μεταναστευτικό υπόβαθρο. Ένα πολύ συχνό και σημαντικό πρόβλημα αποτελεί ο σχολικός εκφοβισμός των μαθητών μεταναστευτικής βιογραφίας, φαινόμενο που θα διερευνήσουμε την εργασία αυτή.

1.1. Ο σκοπός της έρευνας

Ο βασικός σκοπός της εργασίας αυτής, είναι η βιβλιογραφική ανασκόπηση των εκπαιδευτικών πολιτικών στην Ελλάδα, η ανάδειξη του ρόλου της σχολικής ηγεσίας, η διερεύνηση των απόψεων των μαθητών μεταστατικού βιογραφικού, και η καταπολέμηση του φαινομένου αυτού. Δεδομένου μεγάλου ποσοστού μαθητών με μεταναστευτικό βιογραφικό που δέχονται εκφοβισμό από άλλους μαθητές του σχολικού περιβάλλοντος, με έμμεσο ή άμεσο τρόπο σε διάφορες μορφές, και της πληθώρας των εκπαιδευτικών και ψυχολογικών προβλημάτων που σχετίζονται με το φαινόμενο του εκφοβισμού, καθιστά σημαντική την ερευνητική μελέτη του φαινομένου αυτού.

1.2. Περιορισμοί της Ανασκόπησης

Η διερεύνηση του φαινομένου που εξετάζεται πραγματοποιήθηκε με βιβλιογραφική ανασκόπηση. Προς τη μέγιστη ελαχιστοποίηση της μεροληψίας

1 Λειβαδίτης, Μ. (2003). Πολιτισμός και Ψυχιατρική. Αθήνα: Παπαζήση.

2 Carta, M., Bernal, M., Hardoy, M.-C. & Haro-Abad, J. *Migration and mental health in Europe*. Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health, BioMed Central, 2005, 1-16.

της εργασίας αυτής, χρησιμοποιήθηκαν ερευνητικές αναφορές από τον ελληνικό και το διεθνή επιστημονικό χώρο. Παρ' όλα αυτά, η αδημοσίευτη έρευνα μπορεί να υποεκπροσωπεί σε αυτήν την ανασκόπηση που υλοποιήθηκε.

Επίσης, οι μελέτες που συμπεριλήφθηκαν στην παρούσα εργασία, παρουσιάζουν διαφορές στο δείγμα-ερωτώμενους, στις τοποθεσίες έρευνας κλπ. Αυτή η διακύμανση παρουσίαζε προκλήσεις συνδυάζοντας και συγκρίνοντας τα αποτελέσματα.

2. Σχολικός εκφοβισμός και μαθητές μεταναστευτικής βιογραφίας: πολιτικές, ρόλος της σχολικής ηγεσίας, απόψεις των μαθητών και προτάσεις καταπολέμησής του

2.1. Σύντομη ανασκόπηση του σχολικού εκφοβισμού

Η συστηματική μελέτη το φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970 από τον Dan Olweus³ στη Νορβηγία και στα τέλη της δεκαετίας του 1980⁴ και στις αρχές του 1990⁵, γίνεται αντικείμενο κρατικής προσοχής και μελέτης πολλών χωρών⁶.

Σύμφωνα με τον Olweus⁷, «ένα μαθητής/ μία μαθήτρια γίνεται αντικείμενο εκφοβισμού ή θυματοποιείται, όταν υποβάλλεται κατ' επανάληψη και κατ' εξακολούθηση σε αρνητικές ενέργειες από έναν ή περισσότερους άλλους μαθητές οι οποίοι δρουν χωρίς να προκληθούν άμεσα». Ανάλογα με τους τρόπους που εκδηλώνεται και τα μέσα που χρησιμοποιούνται από το θύτη, διακρίνεται σε διάφορες μορφές. Οι McKenney και οι συνάδελφοί του (2006) αναφερόμενοι στον «εθνοτικό εκφοβισμό», διακρίνουν «άμεσες μορφές επιθετικότητας, όπως φυλετικές βλάβες και κακοποιήσεις, παραμορφωτικές αναφορές σε πολιτισμικά ειδικά έθιμα,..καθώς και έμμεσες μορφές επιθετικότητας, όπως ο αποκλεισμός από μια συνηθισμένη ομάδα συνομηλίκων λόγω εθνικής καταγωγής διαφορές». Επίσης, μπορεί διακριθεί σε λεκτικό εκφοβισμό (verbal bullying) (ύβρεις, παρατσούκλια, απειλές, κ.ά.), άμεσο ή σωματικό εκφοβισμό (physical bullying) (χτυπήματα, σπρωξιές, τράβηγμα μαλλιών, κ.ά.), κοινωνικό ή έμμεσο εκφοβισμό (indirect, social, relational bullying) (μη αποδοχή ή αποκλεισμός από κοινωνικές

3 Το 1978 εκδόθηκε το βιβλίο του Dan Olweus, ο οποίος θεωρείται πρωτοπόρος, με τίτλο *Aggression in the schools: Bullies and whipping boys*.

4 την Αγγλία, τη Δανία, τον Καναδά, τις Η.Π.Α. και την Αυστραλία (Olweus, 2009).

5 στην Ιαπωνία, (Dan Olweus, 2009).

6 Jimerson S., Swearer S. & Espelage D., (2010). *Handbook of bullying in schools: An international perspective*. p.p. 2. New York: Routledge.

7 Olweus, D. (2009). Εκφοβισμός και βία στο σχολείο, Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε. (επιμ.: Τσιάντης, Ι., μετάφρ.: Μαρκοζάνε Ε.). Αθήνα: Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (ΕΨΥΠΕ).

Jimerson S., Susan M Swearer S. & Espelage D. (2010). *Handbook of bullying in schools: An international perspective*. New York: Routledge. Ανακτήθηκε στις 13-04-2020 από: από: https://www.researchgate.net/publication/259249697_Handbook_of_bullying_in_schools_An_international_perspective

ομάδες/ δραστηριότητες, κ.ά.), και ηλεκτρονικό/διαδικτυακό εκφοβισμό (cyber bullying) (δημόσιο διασυρμό-εξευτελισμό με τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων)⁸.

2.2. Πολιτικές

Ο συνεχιζόμενος επιπολασμός και οι σημαντικές επιζήμιες συνέπειες που σχετίζονται με το σχολικό εκφοβισμό έχουν οδηγήσει πολλές χώρες και διεθνείς οργανισμούς σε όλο τον κόσμο να αναπτύξουν εθνικές πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού. Η θέσπιση νόμων κατά του σχολικού εκφοβισμού εντοπίζεται σε πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων ο Καναδάς, οι Φιλιππίνες, το Ηνωμένο Βασίλειο και οι Ηνωμένες Πολιτείες⁹.

Στην Ελλάδα, η αντιμετώπιση του φαινομένου της αυξανόμενης ροής παλινοστούτων και αλλοδαπών μαθητών, οδήγησε στη λήψη μέτρων, νόμων και γενικότερα ειδικών πολιτικών.

Η ίδρυση των Τάξεων Υποδοχής, σύμφωνα με την υπουργική απόφαση του 1980¹⁰, σηματοδοτεί την απαρχή μιας σειράς ενεργειών που θα ακολουθούσαν από την ελληνική εκπαίδευση. Κατόπιν, ακολουθεί ο νόμος 1404/1983, σύμφωνα με τον οποίο νομοθετούνται οι Τάξεις Υποδοχής και τα Φροντιστηριακά Τμήματα με σκοπό την ομαλή εξομάλυνση των γλωσσικών και πολιτισμικών διαφορών. Επιπροσθέτως, με το προεδρικό διάταγμα (ΠΔ 494.1983) και το Ν.1894/1990, ιδρύονται Τάξεις Υποδοχής για την καλύτερη προσαρμογή στην ελληνική κοινωνία (εκμάθηση ελληνικής γλώσσας, πολιτισμό της χώρας προέλευσης τους)¹¹.

Η ίδρυση των σχολικών μονάδων διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, σηματοδοτείται με το Ν.1566/1985 και κυρίως με το Ν. 2413/1996. Επίσης, το 1996, σημειώνεται η ίδρυση του Ινστιτούτου Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (Ι.Π.Ο.Δ.Ε.), το οποίο αποσκοπούσε στην μείωση και εξάλειψη της περιθωριοποίησης των μαθητών με διαφορετικό κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο. Επιπροσθέτως, σημειώθηκε και η ίδρυση της Ειδικής Γραμματείας Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, η οποία λειτουργούσε ως διακριτή, διοικητική υπηρεσία του ΥΠΕΠΘ¹².

8 Birkland T. & Lawrence R. (2009). Media Framing and Policy Change after Columbine. *American Behavioral Scientist*. Vol. 52(10), 1405-1425. Στο: <https://doi.org/10.1177/0002764209332555>

Olweus, D. (2009). Εκφοβισμός κα βία στο σχολείο, Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε. (επιμ.: Τσιάντης, Ι., μετάφρ.: Μαρκοζάνε Ε.). Αθήνα: Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (ΕΨΥΠΕ).σ.σ.29.

9 Hall W. (2017). The effectiveness of policy interventions for schools bullying: a systematic review. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 8(1), p.p.48. Στο: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/690565>

10 ΦΕΚ 8182/Ζ/4139/20-10-1980.

11 Νικολάου, Γ. Εκπαιδευτικές πολιτικές διαχείρισης της πολιτισμικής Ετερότητας στην Ελλάδα και την Ευρώπη. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Ένταξη παιδιών παλινοστούτων και αλλοδαπών στο σχολείο (γυμνάσιο), (επιμ.: Μαυροσκοφής), Οδηγός Επιμόρφωσης Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή. Θεσσαλονίκη, 2008, 37-51.

Σκούρτου, Ε., Βρατσάλης, Κ. & Γκόβαρης, Χ. (2004). Μετανάστευση στην Ελλάδα και εκπαίδευση. αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης. Προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης, ΙΜΕΠΟ, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2004.

12 Νικολάου, Γ. Εκπαιδευτικές πολιτικές διαχείρισης της πολιτισμικής Ετερότητας στην Ελλάδα και την Ευρώπη. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Ένταξη παιδιών παλινοστούτων και αλλοδαπών στο σχολείο (γυμνάσιο), (επιμ.:

Οι παρεμβάσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής για το σχολικό εκφοβισμό των μαθητών με μεταναστευτικό υπόβαθρο, αναφέρονται στη θετική επιρροή της συμπεριφοράς των μαθητών, των εκπαιδευτικών και στις οργανωτικές πρακτικές των σχολείων. Ειδικότερα, οι πολιτικές σχολικού εκφοβισμού απαγορεύουν τυπικά ορισμένες συμπεριφορές, όπως απειλή και παρενόχληση συμμαθητών ή αντίποινα εναντίον μαθητών. Οι πολιτικές ενδέχεται επίσης να απαιτούν συμπεριφορές, όπως η απαίτηση από τους εκπαιδευτικούς να αναφέρουν περιστατικά εκφοβισμού στους διευθυντές των σχολικών μονάδων και των Γραφείων της Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, απαιτώντας από τους διευθυντές να διερευνούν αναφορές εκφοβισμού. Επιπλέον, οι πολιτικές μπορούν να προωθήσουν συγκεκριμένες συμπεριφορές, δηλώνοντας ρητά θετικές προσδοκίες συμπεριφοράς για τους μαθητές ή να αποθαρρύνουν συμπεριφορές, αναφέροντας ρητά τιμωρίες που σχετίζονται με επιθετικές συμπεριφορές. Σε επίπεδο σχολείου, οι πολιτικές μπορούν να καθοδηγήσουν οργανωτικές πρακτικές, όπως η θέσπιση διαδικασιών υποβολής περιστατικών εκφοβισμού και η δημιουργία ομάδων για την ασφάλεια των σχολείων που θα αναλάβουν την εκπόνηση και εκτέλεση σχεδίων ασφάλειας σχολείων, επηρεάζοντας θετικά ατομικές και οργανωτικές συμπεριφορές¹³.

Ο σχεδιασμός της εκπαιδευτικής πολιτικής θεωρείται σημαντικός λόγω της μεγάλης επιρροής του περιεχομένου που έχει σε μια σειρά ενεργειών που θα ακολουθηθούν στα σχολικά συστήματα, επιφέροντας είτε θετικά, είτε αρνητικά αποτελέσματα. Για παράδειγμα, μια πολιτική εκφοβισμού που απαιτεί από τα σχολεία να παρέχουν συμβουλευτικές υπηρεσίες και θετική ενίσχυση της συμπεριφοράς σε μαθητές που διαπράττουν εκφοβισμό, διαφέρει σημαντικά από μια εκπαιδευτική πολιτική που απαιτεί από τα σχολεία να αναστείλουν ή να απελάσουν τους εκπαιδευτικούς που έχουν πραγματοποιήσει πολλαπλές πράξεις εκφοβισμού. Οι έρευνες δείχνουν ότι οι υπερβολικά σκληρές και τιμωρητικές πολιτικές δεν είναι αποτελεσματικές στη μείωση της επιθετικότητας ή τη βελτίωση της ασφάλειας των μαθητών.¹⁴ Έτσι, οι πολιτικές εκφοβισμού και το περιεχόμενο των νόμων που θεσπίζονται από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να αναθεωρούνται συνεχώς χρησιμοποιώντας στρατηγικές βασισμένες σε τεκμήρια με σκοπό τη βελτίωση των μέτρων αντιμετώπισης του φαινομένου αυτού.¹⁵ Σύμφωνα με τον Khouiry-Kassabri (2011), πορίσματα από μελέτες που εξέτασαν το περιεχόμενο της πολιτικής σε σχέση με την αποτελεσματικότητα,

Μαυροσκούφης), Οδηγός Επιμόρφωσης Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή. Θεσσαλονίκη, 2008, 37-51.
Τζωρτζοπούλου, Μ. & Κοτζαμάνη, Α. (2008). Η εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών. Διερεύνηση των προβλημάτων και της προοπτικής επίλυσης τους. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

13 Hall W. (2017). The effectiveness of policy interventions for schools bullying: a systematic review. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 8(1), p.p.47. Στο: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/690565>

14 American Psychological Association Zero Tolerance Task Force. (2008). Are zero tolerance policies effective in the schools? An evidentiary review and recommendations. *American Psychologist*, 63, 852–862. 10.1037/0003-066X.63.9.852

15 Hall W. (2017). The effectiveness of policy interventions for schools bullying: a systematic review. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 8(1), p.p.48. Στο: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/690565>

έδειξαν ότι σε σχολεία με πολιτικές υψηλής ποιότητας σημειώνονται χαμηλότερα ποσοστά σχολικού λεκτικού και σωματικού εκφοβισμού σε σύγκριση με σχολεία που ακολουθούν πολιτικές χαμηλής ποιότητας.¹⁶

Στην αξιολόγηση της ποιότητας της πολιτικής, όπως αναφέρεται από τον Ordóñez (2006), καλό είναι να περιλαμβάνονται ο καθορισμός του ορισμού του σχολικού εκφοβισμού, οι διαδικασίες και οι συνέπειες για την εκπαιδευτική πολιτική, τα σχέδια υιοθέτησης από τους μαθητές, τους εκπαιδευτικούς και το λοιπό προσωπικό του σχολείου, τα προγράμματα ή τις πρακτικές που ενθαρρύνουν την αποδοχή της διαφορετικότητας, την ενσυναίσθηση για τους άλλους, το σεβασμό προς τους άλλους, την επίβλεψη των μαθητών σε σχολικούς χώρους που υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα εκδήλωσης εκφοβισμού (π.χ. αυλή του σχολείου, παιδική χαρά, διάδρομοι κλπ) και την κατάρτιση κοινωνικο-συναισθηματικών δεξιοτήτων για τα θύματα και τους θύτες μαθητές.¹⁷

2.3. Ο ρόλος της σχολικής ηγεσίας

Με βάση υπουργικές αποφάσεις¹⁸ που αναφέρονται στα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες των στελεχών της Εκπαίδευσης, ο ρόλος του διευθυντή της σχολικής μονάδας είναι καίριας σημασίας, κατέχοντας ευθύνη για την ομαλή λειτουργία της¹⁹. Ο διευθυντής είναι υπεύθυνος για την υλοποίηση προγραμμάτων καινοτόμων δράσεων πρόληψης και βελτίωσης του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού των μαθητών με μεταναστευτικό υπόβαθρο²⁰.

Όσον αφορά τις υφασμένες πολιτικές, η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της εκάστοτε υφιστάμενης πολιτικής θα πρέπει να πραγματοποιείται σε ποικίλα επίπεδα. Η θέσπιση των κατάλληλων μέτρων, νόμων κι άλλων πολιτικών αλλά, και η ορθή εφαρμογή καθορίζουν την αποτελεσματικότητα της καταπολέμησης του σχολικού εκφοβισμού σε μαθητές με μεταναστευτικό βιογραφικό. Σε επίπεδο σχολικής μονάδας, ο διευθυντής χρειάζεται να ενημερώνεται για τα λήψη των νέων μέτρων και να βοηθά να κατανοήσουν οι εκπαιδευτικοί κυρίως, αλλά, και τα λοιπά μέλη της σχολικής κοινότητας (μαθητές, εκπαιδευτικοί, γονείς), τη σημαντικότητα της εκάστοτε εκπαιδευτικής πολιτικής για την καταπολέμηση του εκφοβισμού, ώστε να εφαρμόζεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Σε σχετική έρευνα στην Πρωτοβάθμια

---

16 Khoury-Kassabri, M. (2011). Student victimization by peers in elementary schools: Individual, teacher-class, and school-level predictors. *Child Abuse & Neglect*, 35(4), 273–282. Στο: <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2011.01.004>

Farrington, D. P., & Ttofi, M. M. (2009). Reducing school bullying: Evidence-based implications for policy. *Crime and Justice*, 38, 281–345. doi:10.1086/599198

Lee, C. (2007). *An ecological prediction model of bullying behaviors among South Korean middle school students* (Unpublished doctoral dissertation). Michigan State University, East Lansing, MI.

17 Ordóñez, M. A. (2006). *Prevalence of bullying among elementary school children as a function of the comprehensiveness of anti-bullying policies and programs in the school*. Ball State University, Muncie, IN.

18 Φ.353.1/324/105657/Δ1.

19 Σαΐτη, Χ. (2000). Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης. Αθήνα: Ιδιωτική Έκδοση. σ.σ. 245-6.

20 Πασιαρδής, Π. (2004). Εκπαιδευτική ηγεσία. Αθήνα: Μεταίχμιο. σ.σ. 39.

Εκπαίδευση, διαπιστώθηκε πως οι περισσότεροι διευθυντές υποστηρίζουν πως η ισχύουσα νομοθεσία είναι επαρκής για την αποτελεσματική αντιμετώπιση ενώ, αντιθέτως μικρό ποσοστό των εκπαιδευτικών συμφωνούν. Βέβαια, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι διευθυντές είναι γνώστες του σχετικού νομικού πλαισίου σε μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με τους εκπαιδευτικούς.²¹ Επίσης, σημαντικό είναι η σχολική ηγεσία να δίνει τις κατευθυντήριες οδηγίες προς όλα τα μέλη της σχολικής κοινότητας, εστιάζοντας στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, ώστε να αναπτυχθεί η ενσυναίσθηση μεταξύ των μελών, ο σεβασμός των διαφορών της εθνικότητας και της φυλής που αποτελούν παράγοντες εκφοβισμού των μαθητών στο σύγχρονο σχολικό περιβάλλον.²² Ακόμη, σημαντική δράση αποτελεί ο ορισμός εκπαιδευτικών ως υπεύθυνων τμημάτων, οι οποίοι καλό είναι να αναλαμβάνουν, αφιερώνοντας περισσότερο και ποιοτικότερο χρόνο στην επικοινωνία με τους μαθητές σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο,²³ αφού αρκετοί εκπαιδευτικοί και διευθυντές αποδίδουν μεγάλη ευθύνη των εφημερευόντων εκπαιδευτικών στην πρόληψη εκδήλωσης του φαινομένου.²⁴ Σε περίπτωση περιστατικού σχολικού εκφοβισμού μαθητών με μεταναστευτικό βιογραφικό, σκόπιμο είναι να ακολουθηθούν συγκεκριμένες ενέργειες όπως η καταγραφή του εκάστοτε περιστατικού, αναφέροντας τον τόπο, το χρόνο, τον τρόπο, τη μορφή του συμβάντος και τους συμμετέχοντες, τον προσδιορισμό μεμονωμένου ή επαναλαμβανόμενου περιστατικού. Η επικοινωνία με τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς των μαθητών και η συνεργασία στο σχεδιασμό δράσεων αντιμετώπισης είναι σημαντική. Η διατήρηση αρχείου της καταγραφής των περιστατικών, των παρεμβάσεων αντιμετώπισης και της εξέλιξης της κατάστασης, υλοποιείται υπό την εποπτεία του διευθυντή, όπως συνίσταται η εύκολη πρόσβαση όλων των ενδιαφερόμενων μελών σε αυτό.²⁵

2.4. Οι απόψεις των μαθητών

Ο σχολικός εκφοβισμός είναι ένα φαινόμενο ευρέως διαδεδομένο σε πολλές χώρες. Μελετώντας την εγχώρια και τη διεθνή βιβλιογραφία, εντοπίζεται στους

---

21 Χριστακοπούλου, Α., & Αλεξανδρόπουλος, Γ. (2019). Απόψεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τον σχολικό εκφοβισμό και για τον ρόλο του διευθυντή στη διαχείρισή του. Έρευνα στην Εκπαίδευση, 8(1), 41-62. Στο: <https://doi.org/10.12681/hjre.19440>

22 Kao G., Elizabeth Vaquera E. & Goyette K. (2014). Education and Immigration. Malden, MA: Polity (Immigration and Society Series). European Sociological Review, 30 (2), 271-273. p.p.108. Στο: <https://academic.oup.com/esr/article-abstract/30/2/271/503331>

23 Νικολάου, Γ. Εκπαιδευτικές πολιτικές διαχείρισης της πολιτισμικής Ετερότητας στην Ελλάδα και την Ευρώπη. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Ένταξη παιδιών παλιννοστούντων και αλλοδαπών στο σχολείο (γυμνάσιο), (επιμ.: Μαυροσκούφης), Οδηγός Επιμόρφωσης Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή. Θεσσαλονίκη, 2008, 37-51.

24 Χριστακοπούλου, Α., & Αλεξανδρόπουλος, Γ. (2019). Απόψεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τον σχολικό εκφοβισμό και για τον ρόλο του διευθυντή στη διαχείρισή του. Έρευνα στην Εκπαίδευση, 8(1), 41-62. Στο: <https://doi.org/10.12681/hjre.19440>

Θάνος, Θ. (2012). Αποκλίνουσα και παραβατική συμπεριφορά των μαθητών στο Σχολείο. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.

25 Kao G., Elizabeth Vaquera E. & Goyette K. (2014). Education and Immigration. Malden, MA: Polity (Immigration and Society Series). European Sociological Review, 30 (2), 271-273. Στο: <https://academic.oup.com/esr/article-abstract/30/2/271/503331>

μαθητές της Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης από τη δεκαετία του '80 σε έρευνα του νορβηγού καθηγητή ψυχολογίας Dan Olweus. Ειδικότερα, στο βιβλίο με τίτλο: «Bullying στο σχολείο: Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε»²⁶ του Olweus, αναφέρεται ότι το 15% των νορβηγών συμμετεχόντων μαθητών στην έρευνα έχουν εμπλακεί σε περιστατικό σχολικού εκφοβισμού, εκ των οποίων το 9% δήλωσαν θύματα και το 7% θύτες²⁷.

Σύμφωνα με σχετικές έρευνες, με βάση τους Sirin & Rogers-Sirin (2015), οι μαθητές με μεταναστευτικό υπόβαθρο παρουσιάζονται ιδιαίτερα ευάλωτοι στις ψυχολογικές και σωματικές πιέσεις που δέχονται από τον εκφοβισμό, εξαιτίας της διαταραχής του μετατραυματικού στρες λόγω της αλλαγής χώρας, της κατάθλιψης, του επιπολιτισμικού στρες, κ.ά.²⁸. Τα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε σχολεία των Η.Π.Α., έδειξαν ότι οι μετανάστες μαθητές είναι πολύ πιο πιθανό να είναι θύματα εκφοβισμού σε σύγκριση με τα εγγενή παιδιά, αναφέροντας κυρίως περιπτώσεις με σωματικό εκφοβισμό όπως, κλωτσιές, χτυπήματα και σπρωξίματα, ηλεκτρονικό εκφοβισμό μέσω υπολογιστή/ email και κινητού τηλεφώνου, αλλά και «εκφοβισμένος λόγω αγώνα» ή «εκφοβισμός λόγω θρησκείας».²⁹

Σημαντική είναι η διαπίστωση από την έρευνα των Houndoumadi et al. (2003), όπου οι μαθητές με μεταναστευτικό υπόβαθρο οι οποίοι δέχονται απόρριψη, επιθετική και ρατσιστική συμπεριφορά από τους συμμαθητές τους, στη συνέχεια μετατρέπονται από θύματα σε θύτες, συμμετέχοντας σε συγκρούσεις για λόγους αυτοεπιβεβαίωσης και επίδειξης της ισχύος τους. Εντούτοις, έρευνες αποδεικνύουν την εμφάνιση της ανθεκτικότητας σε καταστάσεις σχολικού εκφοβισμού από τη μεριά των μεταναστών μαθητών θυμάτων, λόγω των προγενέστερων βίαιων εμπειριών που πιθανόν βίωσαν³⁰. Τα πορίσματα της έρευνας των Νικολάου και Χριστοφή (2014) σε δείγμα 579 μαθητών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του δημόσιου τομέα, έδειξαν ότι δεν παρουσιάζονται σημαντικές διαφορές συμπεριφοράς μεταξύ των γηγενών μαθητών και των μαθητών μεταναστευτικής βιογραφίας.³¹ Τα ερευνητικά αποτελέσματα αυτά επιβεβαιώνονται και από τα

26 Ο πρωτότυπος τίτλος του βιβλίου είναι: «*Bulling at school: What we know and what we can do*».

27 Olweus D. (1993). *Bullying in schools: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.

28 Sirin, S. & Rogers-Sirin, L. (2015). *The Educational and Mental Health Needs of Syrian Refugee Children*. Washington: Migration Policy Institute (MPI). p.p.11.

Jensen, T., Skardalsmo, E. & Fjermestad, K. (2014). Development of mental health problems- a follow up study of unaccompanied refugee minors. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 8 (29), 1-10.

in an increasingly diverse society. *The Cyprus Review*, 20(2), 51-78, p.p.2.

29 Terzis L. (2018). Are Immigrant Children More Likely to be Victims of Bullying in U.S. Schools Compared to Native-Born American Children? Society for Social Work and Research. Στο: <https://sswr.confex.com/sswr/2018/webprogram/Paper31797.html>

30 Van der Kolk, B. A., & A. C. McFarlane, & L. Weisaeth (Eds.). *Traumatic stress: The effects of overwhelming experience on mind, body, and society*. New York, NY: The Guilford Press, 155-163.

Rousseau, C., Drapeau, A., & Platt, R. (1999). Family trauma and its association with emotional and behavioral problems and social adjustment in adolescent Cambodian refugees. *Child Abuse & Neglect*, 23, 1263-1273.

31 Νικολάου, Γ. & Χριστοφή, Μ. (2014). Η Αποκλίνοσα Συμπεριφορά στον Εθνοπολιτισμικά Ετερογενή Σχολικό Χώρο. Επιστημονική Επετηρίδα, τόμος 26. Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 136- 162. σ.σ.152.

πορίσματα άλλων ερευνών όπως, Θάνος (2012), Reguero (2011), Γουδήρας κ.ά., (2008) και Ψάλλη & Κωνσταντίνου (2007).³²

Ενώ, λοιπόν, υπάρχει προσπάθεια από τους μετανάστες μαθητές για την ένταξή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα και τη σχολική κοινότητα γενικότερα, βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό και εμφανίζουν χαμηλές σχολικές επιδόσεις, λόγω της διαφορετικής εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας και της απουσίας αυτών των στοιχείων από το σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα, με αποτελέσματα να παρατηρείται ο διαχωρισμός ομάδων «εμείς» και οι «άλλοι»³³.

2.5. Η καταπολέμηση του σχολικού εκφοβισμού

Η εκδήλωση περιστατικών σχολικού εκφοβισμού αποτελεί ένα φαινόμενο που ανησυχεί ιδιαίτερος τους εκπαιδευτικούς και τους διευθυντές των σχολικών μονάδων. Οι συνήθεις τρόποι αντιμετώπισης, σύμφωνα με έρευνες, φαίνεται να είναι η παροχή ψυχολογικής υποστήριξης στους μαθητές θύματα, ο διάλογος σε επίπεδο τάξης και η ενημέρωση των γονέων.³⁴

Η αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού των μεταναστών μαθητών καθίσταται αναγκαία. Οι παρεμβάσεις και οι δράσεις θα πρέπει να αποσκοπούν σε μία γενικότερη αλλαγή στάσης απέναντι στο σχολικό εκφοβισμό από κάθε μέλος της σχολικής κοινότητας.

Οι τακτικές συνεδριάσεις του Συλλόγου διδασκόντων, οι συναντήσεις με το Σχολικό Σύμβολο και το Σύλλογο Γονέων και Κηδεμόνων αλλά και η συστηματική επικοινωνία και διάλογος με τους ίδιους τους μαθητές, κρίνονται ως καίριας σημασίας για τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του σχολείου και την αποτελεσματική αντιμετώπιση τυχόν περιστατικών. Επίσης, σε σχολικό επίπεδο ωφέλιμη θα μπορούσε να είναι η έκδοση ενημερωτικών εντύπων και η διοργάνωση ημερίδων με τη συνεργασία εξειδικευμένων φορέων, με σκοπό την ενημέρωση των μαθητών και την πρόληψη εκδήλωσης του φαινομένου αυτού.³⁵

Η θέσπιση μίας πολιτικής θεωρείται απαραίτητη, αλλά χρειάζεται η υιοθέτηση και η ορθή εφαρμογή της, για να έχει θετική επιρροή. Η ύπαρξη και η υιοθέτηση μιας πολιτικής δεν οδηγεί αυτόματα και στην ακριβή εφαρμογή, όπως προβλέπεται,

32 Αραβανής, Σ. (2016). Σχολικός εκφοβισμός-βία και πρόσφυγες μαθητές: μία βιβλιογραφική επισκόπηση. Παιδαγωγική Επιθεώρηση, 2016, 62, 29-41. σ.σ.34..

33 Φλώρου, Α. Σχολική βία/ σχολικός εκφοβισμός και εθνοπολιτισμική ετερότητα. Πρακτικά εργασιών 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για την Προώθηση της Εκπαιδευτικής Καινοτομίας, Λάρισα, 20-22 Οκτωβρίου 2017.

34 Χριστακοπούλου, Α., & Αλεξανδρόπουλος, Γ. (2019). Απόψεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τον σχολικό εκφοβισμό και για τον ρόλο του διευθυντή στη διαχείρισή του. Έρευνα στην Εκπαίδευση, 8(1), 41-62. Στο: <https://doi.org/10.12681/hjre.19440>

Μωυσίδου, Ε., & Βεργίδης, Δ. (2014). Αντιμετώπιση των περιστατικών σχολικής βίας. Οι διευθυντές προτείνουν. Στο: Δ. Βεργίδης Δ., Παναγιωτόπουλος Γ. & Μωυσίδου Ε. Η Βία στο σχολικό περιβάλλον. Μια διαδρομή στα σχολεία της Περιφερειακής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης Δυτικής Ελλάδας. Πελοπόννησος: Πάτρα, 2014, 227-254.

35 Χατζησωτηρίου, Χ. (2015). Διαπολιτισμική εκπαίδευση, εκπαιδευτικοί και εκπαιδευτικές πρακτικές. Κύπρος: Πανεπιστήμιο Λευκωσίας.

όπως διαπιστώνεται με τα αποτελέσματα ερευνών.³⁶ Η εφαρμογή μιας πολιτικής είναι μια πολύπλοκη, δυναμική και συνεχής διαδικασία στην οποία συμμετέχουν άτομα ποικίλων ιδιοτήτων, και περιλαμβάνει ποικιλία πόρων, οργανωτικών δομών και ενεργειών.³⁷ Όσον αφορά το προεδρικό διάταγμα σχετικά με τα μέτρα και τις κυρώσεις συνίσταται η επικυροποίηση και δυνατότητα αξιοποίησης εναλλακτικών μεθόδων συμμόρφωσης των μαθητών, αναλόγως με το εκάστοτε περιστατικό.

Επιπλέον, η επιμόρφωση των διευθυντών και των εκπαιδευτικών σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και διαχείρισης καταστάσεων εκφοβισμού στο σχολικό περιβάλλον καθίσταται αναγκαία. Επίσης, η εκπαίδευση των μαθητών στα ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα του παιδιού συμβάλλουν στην ανάπτυξη και καλλιέργεια της ευαισθητοποίησης και τη ενσυναίσθησης των μαθητών, στο σεβασμό της διαφορετικότητας, την μείωση και εξάλειψη της ξενοφοβίας, του ρατσισμού και στη δημιουργία ενός υγιούς σχολικού κλίματος.³⁸

3. Συμπεράσματα-Προτάσεις

3.1. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, ο εκφοβισμός των μαθητών με μεταναστευτικό υπόβαθρο αποτελεί διαδεδομένη απειλή για την ευημερία και την εκπαιδευτική επιτυχία των μαθητών. Αναφέρεται σε ανεπιθύμητες επιθετικές συμπεριφορές που εκδηλώνονται σκόπιμα από ένα άτομο ή μια ομάδα που χρησιμοποιεί κάποια μορφή εξουσίας, για να προκαλέσει σωματική και/ ή ψυχολογική βλάβη σε άλλο άτομο ή ομάδα σε κοινό κοινωνικό πλαίσιο.³⁹

Με βάση τον Hall (2017), δεν υπάρχουν εύκολα και συχνά ενδείξεις για τη σύνδεση των επιπέδων πολιτικών (σχολικό, περιφερειακό, κρατικό) και της αποτελεσματικότητάς τους. Η θέσπιση νόμων έχει μεγαλύτερη βαρύτητα

36 Hall, W. J., & Chapman, M. V. (2016a). Fidelity of implementation of a state anti-bullying policy with a focus on protected social classes. *Journal of School Violence*. Advance online publication. doi:10.1080/15388220.2016.1208571

Holmgren, J. K. (2014). *A descriptive study of the perceptions of superintendents of schools in the State of Texas regarding recent court decisions and the effectiveness of their own school board policy on student bullying behavior* (Unpublished doctoral dissertation). Texas A&M University, Kingsville, TX.

Hedwall, J. (2006). *Selected educators' perceptions of the effectiveness and implementation of antibullying programs as required by legislation in Connecticut high schools* (Unpublished doctoral dissertation). Argosy University, Sarasota, FL.

37 Hall W. (2017). The effectiveness of policy interventions for schools bullying: a systematic review. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 8(1), p.p. 57-58. Στο: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/690565>

38 Αγγελίδης, Π. & Χατζησωτηρίου, Χ. (2018). Ευρωπαϊσμός και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Από το Υπερεθνικό στο Σχολικό Επίπεδο. Αθήνα: Διάδραση.

39 Gladden RM, Vivolo-Kantor AM, Hamburger ME & Lumpkin CD. Bullying surveillance among youth: Uniform definitions for public health and recommended data elements, version 1.0. Atlanta, GA: National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention and U.S. Department of Education; 2014. Στο: <http://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/bullying-definitions-final-a.pdf>

Olweus D. (2013). School bullying: Development and some important challenges. *Annual Review of Clinical Psychology*, 9, 751-780.

σε σχέση με μία άτυπη πολιτική σε επίπεδο σχολικής μονάδας που θεσπίζεται από το διευθυντή. Παρόλα αυτά, μία σχολική πολιτική που καθορίζεται από τον διευθυντή μπορεί να είναι πιο αποτελεσματική γιατί είναι πιο ειδική στην εκάστοτε περίπτωση και να έχει περισσότερη διευκόλυνση στην εφαρμογή. Αυτό που έχει σημασία από την άποψη της αποτελεσματικότητας, είναι οι στρατηγικές που περιέχονται μέσα σε μια πολιτική και οι τρόποι με τους οποίους εφαρμόζονται.⁴⁰

Ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί ένα κοινωνικό πολυδιάστατο φαινόμενο που παρουσιάζεται στο σύγχρονο εκπαιδευτικό περιβάλλον και χρήζει συστηματικής και δυναμικής αντιμετώπισης. Στη συνέχεια, ακολουθούν ορισμένες προτάσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για το σχεδιασμό προγραμμάτων πρόληψης και αντιμετώπισης του σχολικού εκφοβισμού σε μαθητές μεταναστευτικού βιογραφικού.

3.2. Προτάσεις

Το σχολείο αποτελώντας μία μικρογραφία της κοινωνίας, οφείλει να σεβαστεί την πολυπολιτισμικότητα και να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα.⁴¹ Η ευαισθητοποίηση όλης της σχολικής κοινότητας για τις βραχυπρόθεσμες αλλά και μακροχρόνιες συνέπειες που μπορεί να έχει η εκδήλωση σχολικής επιθετικότητας, με στόχο να δημιουργηθεί ένα περιβάλλον ασφαλές και προσιτό για όλα τα παιδιά με ελληνική ή όχι υπηκοότητα, θεωρείται αναγκαία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η γαλλίδα εθνολόγος Francoise Heritier «το κακό αρχίζει με την αδιαφορία και την παραίτηση». Η δυνατότητα ίσων ευκαιριών πρόσβασης και επιτυχίας στους μαθητές, η καλλιέργεια της ενσυναίσθησης, η συμπερίληψη των μεταναστών στο σχολικό περιβάλλον και η δυνατότητα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας,⁴² συμβάλουν στην μείωση των φαινομένων ξενοφοβίας και ρατσισμού και προωθούν τον σεβασμό απέναντι στους άλλους.⁴³

Σημαντική είναι η συνεργασία μεταξύ σχολείου και οικογένειας, για την πρόληψη και αντιμετώπιση του προβλήματος του σχολικού εκφοβισμού και την ανάπτυξη ενός υγιούς σχολικού κλίματος. Στο πλαίσιο αυτό, προτείνεται η υλοποίηση ενημερωτικών συναντήσεων των μαθητών, των εκπαιδευτικών, των γονέων, κ.ά.

---

40 Hall W. (2017). The effectiveness of policy interventions for schools bullying: a systematic review. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 8(1), p.p.59. Στο: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/690565>

41 Λαγουδάκος, Μ. (2013). Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στο ελληνικό εκπαιδευτικό Σύστημα. Στο: http://2pekathin.att.sch.gr/autosch/joomla15/images/FOLDERS/Dhmosieyseis_Arthra/diapolitismik%20lagoudakos.pdf

Δαμανάκης, Μ. (2003). Η εκπαίδευση των παλιννοστούτων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα, Διαπολιτισμική εκπαίδευση. Αθήνα: Ατραπός.

42 Papamichael E. (2008). Greek-Cypriot teachers' understandings of intercultural education. *The Cyprus Review* Vol. 20 No. 2. Στο: <https://cyprusreview.org/index.php/cr/article/view/248>

43 Χατζηρωτηρίου, Χ. & Ξενοφάντος Κ. (2014). *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: προκλήσεις, παιδαγωγικές θεωρήσεις και εισηγήσεις*. Καβάλα: Σαΐτα. σ.σ.62.

Υπουργείο Παιδείας, Πολιτισμού, Αθλητισμού και Νεολαίας. Διεύθυνση Δημοτικής Εκπαίδευσης. (2010). σ.σ.4-5. Στο: http://www.moec.gov.cy/dde/odigies_scholiki_chronia_2019_20.html

Η αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων πολιτικής για τον εκφοβισμό των μεταναστών μαθητών εξαρτάται από τη συλλογή δεδομένων σχετικά με την εφαρμογή των συνιστωσών και, από τα σχέδια για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας τους (ανάλυση της σχέσης του περιεχόμενου της πολιτικής και των αποτελεσμάτων. Επιπλέον, εφόσον οι κατευθυντήριες γραμμές κρατικών και περιφερειακών πολιτικών εφαρμόζονται συνήθως στα σχολεία, θα πρέπει να εξετάζονται από τους διευθυντές, τους εκπαιδευτικούς, τους σχολικούς ψυχολόγους, τους σχολικούς συμβούλους και τους μαθητές.

Τέλος, μελλοντικές μελέτες αξιολόγησης της αποτελεσματικότητας θα πρέπει να χρησιμοποιούν κλίμακες μέτρησης της διάπραξης εκφοβισμού και τα μέτρα θα πρέπει να αξιολογούν όλες τις διαστάσεις του εκφοβισμού (π.χ. σωματική, λεκτική, ηλεκτρονική), ώστε να διαπιστώνεται ποιες πολιτικές είναι αποτελεσματικότερες στην αντιμετώπιση συγκεκριμένων τύπων εκφοβισμού από άλλους (π.χ. άμεση ή έμμεση)⁴⁴.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελίδης, Π. & Χατζησωτηρίου, Χ. (2018). Ευρωπαϊσμός και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Από το Υπερεθνικό στο Σχολικό Επίπεδο. Αθήνα: Διάδραση.
- Αραβανής, Σ. (2016). Σχολικός εκφοβισμός-βία και πρόσφυγες μαθητές: μία βιβλιογραφική επισκόπηση. Παιδαγωγική Επιθεώρηση, 2016, 62, 29-41.
- Δαμανάκης, Μ. (2003). Η εκπαίδευση των παλινοστώντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα, Διαπολιτισμική εκπαίδευση. Αθήνα: Ατραπός.
- Θάνος, Θ. (2012). Αποκλίνουσα και παραβατική συμπεριφορά των μαθητών στο Σχολείο. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Λειβαδίτης, Μ. (2003). Πολιτισμός και Ψυχιατρική. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μωυσίδου, Ε., & Βεργίδης, Δ. (2014). Αντιμετώπιση των περιστατικών σχολικής βίας. Οι διευθυντές προτείνουν. Στο: Δ. Βεργίδης Δ., Παναγιωτόπουλος Γ. & Μωυσίδου Ε. Η Βία στο σχολικό περιβάλλον. Μια διαδρομή στα σχολεία της Περιφερειακής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης Δυτικής Ελλάδας. Πελοπόννησος: Πάτρα, 2014, 227-254.
- Νικολάου, Γ. Εκπαιδευτικές πολιτικές διαχείρισης της πολιτισμικής Ετερότητας στην Ελλάδα και την Ευρώπη. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Ένταξη παιδιών παλινοστώντων και αλλοδαπών στο σχολείο (γυμνάσιο), (επιμ.: Μαυροσκοφής), Οδηγός Επιμόρφωσης Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή. Θεσσαλονίκη, 2008, 37-51.

---

44 Hall W. (2017). The effectiveness of policy interventions for schools bullying: a systematic review. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 8(1), p.p. 60-62. Στο: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/690565>

- Νικολάου, Γ. & Χριστοφή, Μ. (2014). Η Αποκλίνουσα Συμπεριφορά στον Εθνοπολιτισμικά Ετερογενή Σχολικό Χώρο. Επιστημονική Επετηρίδα, τόμος 26. Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 136- 162.
- Olweus, D. (2009). Εκφοβισμός και βία στο σχολείο, Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε. (επιμ.: Τσιάντης, Ι., μετάφρ.: Μαρκοζάνα Ε.). Αθήνα: Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (ΕΨΥΠΕ).
- Πασιαρδής, Π. (2004). Εκπαιδευτική ηγεσία. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Σαΐτη, Χ. (2000). Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης. Αθήνα: Ιδιωτική Έκδοση.
- Σκούρτου, Ε., Βρατσάλης, Κ. & Γκόβαρης, Χ. (2004). Μετανάστευση στην Ελλάδα και εκπαίδευση. αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης. Προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης, ΙΜΕΠΟ, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2004.
- Τζωρτζοπούλου, Μ. & Κοτζαμάνη, Α. (2008). Η εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών. Διερεύνηση των προβλημάτων και της προοπτικής επίλυσης τους. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Φλώρου, Α. Σχολική βία/ σχολικός εκφοβισμός και εθνοπολιτισμική ετερότητα. Πρακτικά εργασιών 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για την Προώθηση της Εκπαιδευτικής Καινοτομίας, Λάρισα, 20-22 Οκτωβρίου 2017.
- Χατζησωτηρίου, Χ. (2015). Διαπολιτισμική εκπαίδευση, εκπαιδευτικοί και εκπαιδευτικές πρακτικές. Κύπρος: Πανεπιστήμιο Λευκωσίας.
- Χατζησωτηρίου, Χ. & Ξενοφώντος Κ. (2014). *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: προκλήσεις, παιδαγωγικές θεωρήσεις και εισηγήσεις*. Καβάλα: Σαΐτα.

Ξενόγλωσση

- American Psychological Association Zero Tolerance Task Force. (2008). Are zero tolerance policies effective in the schools? An evidentiary review and recommendations. *American Psychologist*, 63, 852–862. doi:10.1037/0003-066X.63.9.852
- Carta, M., Bernal, M., Hardoy, M.-C. & Haro-Abad, J. *Migration and mental health in Europe*. Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health, BioMed Central, 2005, 1-16.
- Farrington, D. P., & Ttofi, M. M. (2009). Reducing school bullying: Evidence-based implications for policy. *Crime and Justice*, 38, 281–345. doi:10.1086/599198
- Hall, W. J., & Chapman, M. V. (2016a). Fidelity of implementation of a state anti-bullying policy with a focus on protected social classes. *Journal of School Violence*. Advance online publication. doi:10.1080/15388220.2016.1208571
- Hall, W. J., & Chapman, M. V. (2016b). The role of school context in implementing a statewide anti-bullying policy and protecting students. *Educational Policy*. Advance online publication. doi:10.1177/0895904816637689

- Hedwall, J. (2006). *Selected educators' perceptions of the effectiveness and implementation of antibullying programs as required by legislation in Connecticut high schools* (Unpublished doctoral dissertation). Argosy University, Sarasota, FL.
- Holmgren, J. K. (2014). *A descriptive study of the perceptions of superintendents of schools in the State of Texas regarding recent court decisions and the effectiveness of their own school board policy on student bullying behavior* (Unpublished doctoral dissertation). Texas A&M University, Kingsville, TX.
- Houndoumadi, H., L. Pateraki & Doanidou, M. (2003). Tackling Violence in Schools: A Report from Greece In P. Smith (ed.) *Violence in Schools: The Response in Europe*. London: RoutledgeFalmer, 169 -183.
- Jensen, T., Skardalsmo, E. & Fjermestad, K. (2014). Development of mental health problems- a follow up study of unaccompanied refugee minors. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 8 (29), 1-10.
- in an increasingly diverse society. *The Cyprus Review*, 20(2), 51-78
- Jimerson S., Swearer S. & Espelage D., (2010). *Handbook of bullying in schools: An international perspective*. New York: Routledge.
- McKenney, K. S., Pepler, D., Craig, W. M., & Connolly, J. (2006). Peer victimization and psychosocial adjustment: The experiences of Canadian immigrant youth. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 9, 230–264.
- Lee, C. (2007). *An ecological prediction model of bullying behaviors among South Korean middle school students* (Unpublished doctoral dissertation). Michigan State University, East Lansing, MI.
- Ordóñez, M. A. (2006). *Prevalence of bullying among elementary school children as a function of the comprehensiveness of anti-bullying policies and programs in the school*. Ball State University, Muncie, IN.
- Olweus D. (1993). *Bullying in schools: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.
- Olweus D. (2013). School bullying: Development and some important challenges. *Annual Review of Clinical Psychology*, 9, 751-780.
- Rousseau, C., Drapeau, A., & Platt, R. (1999). Family trauma and its association with emotional and behavioral problems and social adjustment in adolescent Cambodian refugees. *Child Abuse & Neglect*, 23, 1263-1273.
- Sirin, S. & Rogers-Sirin, L. (2015). *The Educational and Mental Health Needs of Syrian Refugee Children*. Washington: Migration Policy Institute (MPI).
- Terry, T. M. (2010). Blocking the bullies: Has South Carolina's safe school climate act made public schools safer? *The Clearing House*, 83, 96–100. doi:10.1080/00098651003655902.
- Van der Kolk, B. A., & A. C. McFarlane, & L. Weisaeth (Eds.). *Traumatic stress: The effects of overwhelming experience on mind, body, and society*. New York, NY: The Guilford Press, 155-163.

Ιστοσελίδες

- Λαγουδάκος, Μ. (2013). Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στο ελληνικό εκπαιδευτικό Σύστημα. Ανακτήθηκε στις 13-04-2020 από: http://2pekathin.att.sch.gr/autosch/joomla15/images/FOLDERS/Dhmosieyseis_Arthra/dia-politismik%20lagoudakos.pdf
- Υπουργείο Παιδείας, Πολιτισμού, Αθλητισμού και Νεολαίας. Διεύθυνση Δημοτικής Εκπαίδευσης. (2010). Ανακτήθηκε στις 21-04-2020 από: http://www.moec.gov.cy/dde/odigies_scholiki_chronia_2019_20.html
- Χριστακοπούλου, Α., & Αλεξανδρόπουλος, Γ. (2019). Απόψεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τον σχολικό εκφοβισμό και για τον ρόλο του διευθυντή στη διαχείρισή του. Έρευνα στην Εκπαίδευση, 8(1), 41-62. Ανακτήθηκε στις 05-03-2020 από: <https://doi.org/10.12681/hjre.19440>
- Birkland T. & Lawrence R. (2009). Media Framing and Policy Change after Columbine. *American Behavioral Scientist*. Vol. 52(10), 1405-1425. Ανακτήθηκε στις 04-04-2020 από: <https://doi.org/10.1177/0002764209332555>
- Hall W. (2017). The effectiveness of policy interventions for schools bullying: a systematic review. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 8(1), Ανακτήθηκε στις 04-04-2020 από: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/690565>
- Gladden RM, Vivolo-Kantor AM, Hamburger ME & Lumpkin CD. Bullying surveillance among youth: Uniform definitions for public health and recommended data elements, version 1.0. Atlanta, GA: National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention and U.S. Department of Education; 2014. Ανακτήθηκε στις 22-04-2020 από: <http://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/bullying-definitions-final-a.pdf>
- Jimerson S., Susan M Swearer S. & Espelage D. (2010). Handbook of bullying in schools: An international perspective. New York: Routledge. Ανακτήθηκε στις 13-04-2020 από: https://www.researchgate.net/publication/259249697_Handbook_of_bullying_in_schools_An_international_perspective
- Kao G., Elizabeth Vaquera E. & Goyette K. (2014). Education and Immigration. Malden, MA: Polity (Immigration and Society Series). *European Sociological Review*, 30 (2), 271-273. Ανακτήθηκε στις 01-05-2020 από: <https://academic.oup.com/esr/article-abstract/30/2/271/503331>
- Khoury-Kassabri, M. (2011). Student victimization by peers in elementary schools: Individual, teacher-class, and school-level predictors. *Child Abuse & Neglect*, 35(4), 273-282. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2011.01.004>
- Paramechael E. (2008). Greek-Cypriot teachers' understandings of intercultural education. *The Cyprus Review* Vol. 20 No. 2. Ανακτήθηκε στις 02-05-2020 από: <https://cyprusreview.org/index.php/cr/article/view/248>

Terzis L. (2018). Are Immigrant Children More Likely to be Victims of Bullying in U.S. Schools Compared to Native-Born American Children? Society for Social Work and Research. Ανακτήθηκε στις 01-05-2020 από: <https://sswr.confex.com/sswr/2018/webprogram/Paper31797.html>

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Αναστασία Αμπατζόγλου** είναι εκπαιδευτικός ΠΕ60 και υποψήφια διδακτόρισα του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Είναι απόφοιτη Προγραμμάτων Μεταπτυχιακών Σπουδών σε θέματα της Διαχείρισης και Αξιολόγησης Εκπαιδευτικών Μονάδων και Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης. Έχει δημοσιεύσει σε Επιστημονικά Συνέδρια με Πρακτικά σε θεματικές δια βίου μάθησης, διαχείρισης και ανάπτυξης του ανθρωπίνου δυναμικού, διαπολιτισμική εκπαίδευση, έμφυλες διακρίσεις, κ.ά. Διαθέτει, επίσης, εμπειρία ως κριτής σε εισηγήσεις σε Πανελλήνια και Διεθνή Συνέδρια.

Στοιχεία επικοινωνίας: anastasiaampa@hotmail.com

Βαχλιώτη Ιωάννα

Ο ρόλος των κινουμένων σχεδίων στην ανάπτυξη της επιθετικής συμπεριφοράς κατά την πρώτη παιδική ηλικία

Περίληψη

Τα κινούμενα σχέδια είναι συνυφασμένα με την παιδική ηλικία. Οι γρήγορα εναλλασσόμενες εικόνες, τα ηχητικά εφέ και τα οπτικά τρικ συνδυασμένα με την αστειότητα και την υπερβολή προσελκύουν και κρατούν αμείωτο το ενδιαφέρον των παιδιών ανεξάρτητα από την πλοκή ή τα μηνύματα που μπορεί να μεταδίδουν. Ωστόσο, οι ταινίες αυτού του είδους, συχνά κατακλύζονται από σκηνές ωμής βίας, έστω και εάν αυτές καλύπτονται ή εννοούνται. Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, η εξοικείωση των παιδιών με τη βία μπορεί να οδηγήσει στην εμφάνιση βίαιων συμπεριφορών και αντικοινωνικών αντιδράσεων. Στην παρούσα εργασία διερευνάται το πώς και το γιατί η βία των κινουμένων σχεδίων προκαλεί επιθετικότητα στα παιδιά πρώτης παιδικής ηλικίας.

Λέξεις-κλειδιά: Πρώτη παιδική ηλικία, κινούμενα σχέδια, επιθετική συμπεριφορά

Abstract

Cartoons are intertwined with childhood. Fast-moving images, sound effects and visual tricks combined with humor and exaggeration capture children's interest

and hold it undiminished, regardless of the plot or messages they may convey. However, this kind of movies is often overwhelmed by scenes of brutal violence, even if these are covered up or implied. According to the international literature, the familiarization of children with violence may lead to the appearance of violent behaviors and antisocial reactions. This paper investigates how and why cartoon violence causes aggression in early childhood children.

Keywords: Early childhood, cartoons, aggressive behavior.

1. Εισαγωγή

Οι ταινίες κινουμένων σχεδίων αποτελούν το πιο διαδεδομένο μέσο ψυχαγωγίας των παιδιών πρώτης παιδικής ηλικίας. Ωστόσο, σύμφωνα με τα ευρήματα διεθνών μελετών, αυτά τα προγράμματα εμπεριέχουν πολύ περισσότερη βία από εκείνα που απευθύνονται σε ενήλικες. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα κινούμενα σχέδια με πρωταγωνιστές υπερήρωες προβάλλουν κατά μέσο όρο 28 βίαιες σκηνές την ώρα εκθέτοντας το παιδί στη βία κάθε 2 λεπτά¹.

Ερευνητές διαπιστώνουν επίσης ότι η τηλεοπτική βία μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη επιθετικής συμπεριφοράς στα παιδιά προσχολικής ηλικίας². Τα κινούμενα σχέδια δημιουργούν ήρωες μέσα από χαρακτήρες που βιαιοπραγούν, ενώ η επιθετικότητα αποτελεί ένα θεμιτό μέσο επίλυσης των προβλημάτων.

Το παιδί ταυτίζεται με τον ήρωα που ασκεί βία και τον μιμείται πιστεύοντας ότι τέτοιες συμπεριφορές είναι σωστές³.

Το θέμα της εργασίας επιλέχθηκε προκειμένου να διερευνηθούν αφενός οι λόγοι για τους οποίους τα κινούμενα σχέδια μπορεί να προκαλέσουν την ανάπτυξη επιθετικότητας στο παιδί και αφετέρου οι επιπτώσεις της τηλεοπτικής βίας στον ψυχισμό και στην συμπεριφορά του. Η γνώση αυτών των παραμέτρων ίσως συμβάλει στη μείωση της εμφάνισης βίαιων συμπεριφορών.

Στην εργασία που ακολουθεί αρχικά δηλώνεται ο σκοπός συγγραφής της και διασαφηνίζονται οι όροι που χρησιμοποιούνται.

Στη συνέχεια, στο θεωρητικό μέρος, αναφέρονται τα χαρακτηριστικά των κινουμένων σχεδίων και οι λόγοι που αυτά προσελκύουν το ενδιαφέρον των παιδιών. Έπειτα, παρουσιάζεται ο ρόλος της βίας των κινουμένων σχεδίων στην ανάπτυξη επιθετικότητας και πώς αυτή εκδηλώνεται στα παιδιά πρώτης παιδικής ηλικίας. Τέλος, επιχειρείται να ερμηνευτεί η εκδήλωση της επιθετικής

---

1 Wilson, B. J. et al. (2002). Violence in children's television programming: assessing the risks. Στο: Journal of communication, 52(1), 5-35, σσ.30-31.

2 National Television Violence Study Στο: Encyclopedia.com, <https://www.encyclopedia.com/media/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/national-television-violence-study> (προσπελάστηκε στις 12/1/2023)

3 Huesmann L.R & Eron L. D. (1986). The cross-national approach to research on aggression: measures and procedures. Στο: Television and the Aggressive Child: A Cross-national Comparison. New Jersey: Routledge Library Editions: Television, σσ.36-37.

συμπεριφοράς των παιδιών βάσει των χαρακτηριστικών της ηλικίας τους. Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα και τις προτάσεις της συγγραφέως.

2. Σκοπός της εργασίας

Η μίμηση, η ικανότητα δηλαδή του ανθρώπου να αντιγράφει τη συμπεριφορά κάποιου άλλου, είναι προϋπόθεση για τη μάθηση. Για το μικρό παιδί η μίμηση αποτελεί τον τρόπο για να κατανοήσει τον κόσμο γύρω του, να ικανοποιήσει την έμφυτη περιέργειά του, να μάθει να συμπεριφέρεται όπως οι ενήλικοι και να αναπτύξει τα γλωσσικά και εκφραστικά του μέσα⁴.

Από την άλλη, η εξοικείωση των παιδιών με τη βία μπορεί να οδηγήσει στην εμφάνιση βίαιων συμπεριφορών, ενώ μελέτες έχουν δείξει πως η έκθεση των παιδιών στην τηλεοπτική βία εγκυμονεί τους ίδιους κινδύνους που διατρέχουν τα παιδιά που μεγαλώνουν με αυταρχικούς γονείς⁵.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση των επιπτώσεων της βίας που εμπεριέχεται στα κινούμενα σχέδια στην ανάπτυξη της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών της πρώτης παιδικής ηλικίας.

3. Αποσαφήνιση όρων

3.1. Πρώτη παιδική ηλικία

Ως πρώτη παιδική ηλικία ορίζεται η περίοδος μεταξύ δυόμισι και έξι ετών. Είναι η χρονική περίοδος κατά την οποία το παιδί αναπτύσσει την ανεξαρτησία του και αντιλαμβάνεται, έστω και λίγο, τον κόσμο γύρω του, χωρίς ωστόσο να μπορεί να τον ελέγξει. Η ηλικία αυτή χαρακτηρίζεται από την ανομοιογένεια της γνωστικής λειτουργίας, καθώς το μικρό παιδί «μπορεί να σκέφτεται και να συμπεριφέρεται λογικά τη μια στιγμή και με απόλυτη έλλειψη λογικής την επόμενη»⁶. Κατά την περίοδο αυτή το παιδί αρχίζει να ελέγχει τις πράξεις και τα συναισθήματά του και να σκέφτεται για τη σχέση του με τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του. Γι' αυτό και η επίδραση που ασκείται πάνω του από τα διάφορα πλαίσια, όπως η οικογένεια, το νηπιαγωγείο και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, είναι ιδιαίτερα μεγάλη, καθώς αυτά (τα πλαίσια) «συνδέουν τις εμπειρίες του παιδιού σε διάφορα περιβάλλοντα και επιδρούν σημαντικά στην κοινωνικοποίησή του»⁷

4 Σερέτη, Λ. (2019). Μαμά, κάνω τον σκύλο: Ο αποφασιστικός ρόλος της μίμησης στην εξέλιξη των παιδιών. Στο: <https://www.mama365.gr/37257/mama-cimai-skylos-o-apofasistikos-rol-os-ths-mimhsh.html> (προσπελάστηκε στις 13/11/2022)

5 Anderson, C. A. (2016). Media violence effects on children, adolescents and young adults. Στο: Health progress, 59-62, σ.61

6 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ.343.

7 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ.

3.2. Κινούμενα σχέδια

Με τον όρο κινούμενα σχέδια εννοούμε τις κινηματογραφικές ή τηλεοπτικές ταινίες για την κατασκευή των οποίων χρησιμοποιείται σειρά σκίτσων με ταχύτατη προβολή έτσι ώστε να δίνεται η ψευδαίσθηση της κίνησης⁸.

3.3. Επιθετική συμπεριφορά

Ως επιθετική συμπεριφορά ορίζεται κάθε πράξη που έχει στόχο να βλάψει ένα άλλο άτομο το οποίο δεν επιθυμεί μια τέτοια συμπεριφορά εναντίον του⁹. Η πράξη αυτή μπορεί να είναι σωματική (π.χ. κλοτσιά), ψυχολογική (π.χ. ταπεινώση) ή σχεσιακή (π.χ. κακόβουλο κουτσομπολιό)¹⁰. Σκοπός αυτής της εχθρικής συμπεριφοράς είναι να πληγώσει το θύμα (εχθρική επιθετικότητα), να επιτύχει κάποιο στόχο (συντελεστική επιθετικότητα), ή να βλάψει τις φιλικές σχέσεις κάποιου άλλου (επιθετικότητα των σχέσεων)¹¹.

Η επιθετική συμπεριφορά εναντίον ανθρώπων ή αντικειμένων εμφανίζεται συνήθως στην πρώτη παιδική ηλικία¹². Συγκεκριμένα, στην ηλικία των 2-3 ετών το παιδί στρέφεται εναντίον των γονέων του, ενώ στην ηλικία των 4 έναντι των συμπαίκτην του. Τα παιδιά μεγαλώνοντας εκφράζουν με διαφορετικό τρόπο την επιθετικότητά τους. Τα μικρότερα επιδίδονται κυρίως στη σωματική βία προκειμένου να αποκτήσουν ή να κρατήσουν ένα αντικείμενο ή κάποιο δικαίωμα, ενώ στα μεγαλύτερα η επιθετικότητα έχει κυρίως εκδικητικά κίνητρα¹³.

Οι ερευνητές επιχειρώντας να κατανοήσουν την επιθετική συμπεριφορά των παιδιών την απέδωσαν στους παράγοντες που καθορίζουν την ανάπτυξη. Έτσι, όσοι υποστηρίζουν τον καθοριστικό ρόλο της βιολογίας θεωρούν ότι το άτομο έχει εκ φύσεως πολεμικά ένστικτα¹⁴, τα οποία συντελούν στην ωρίμανσή του και το βοηθούν να κυριαρχήσει¹⁵. Αντίθετα, κατά την κοινωνική θεωρία της μάθησης η επιθετική

Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ.343.

8 Δομή (2002-2005) (τόμος 14, σσ.455-463). Αθήνα: ΔΟΜΗ Α.Ε

9 Anderson, C. A. (2016). Media violence effects on children, adolescents and young adults. Στο: Health progress, 59-62., σ.59.

10 Kempes, M., Matthys, W., de Vries, H. & van Engeland, H. (2005). Reactive and proactive aggression in children. A review of theory, findings and the relevance for child and adolescent psychiatry. Στο: European child & adolescent psychiatry, 14(1), 11-19, σ.12

11 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ.462

12 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ.463.

13 Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1985). Εξελικτική ψυχολογία, η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση (Τόμ. Β). Αθήνα, σσ.126-127

14 Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1985). Εξελικτική ψυχολογία, η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση (Τόμ. Β). Αθήνα, σ.119

15 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σσ. 464,476

συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα μίμησης¹⁶ ή διαφοροποιημένης ενίσχυσης¹⁷. Σύμφωνα με μια τρίτη ερμηνεία, η επιθετικότητα έχει τις ρίζες της σε συναισθηματικούς λόγους και είναι αποτέλεσμα ματαίωσης στόχων, αποδοκιμασίας ή απόρριψης¹⁸.

4. Θεωρητικό μέρος

4.1. Τα χαρακτηριστικά των κινουμένων σχεδίων

Τα υψηλά ποσοστά φυσικής δράσης, οι πολύ αργοί ρυθμοί ή αντίθετα οι γρήγορα εναλλασσόμενες εικόνες¹⁹, οι ταχείες αλλαγές των σκηνικών και των χαρακτήρων, τα ηχητικά εφέ και τα οπτικά τρικ σε συνδυασμό με το χιούμορ στην εικόνα και στο λόγο προσελκύουν τους μικρούς τηλεθεατές²⁰. Επίσης, η ύπαρξη ανθρωπόμορφων ζώων με συμπεριφορά, συναισθήματα και συνήθειες όμοιες με εκείνες των ανθρώπων, που πολλές φορές παραπέμπουν σε αληθινούς ηθοποιούς με χαρακτηριστικά ζώου παρά σε κινούμενες εικόνες ζώων (π.χ. οι χαρακτήρες του Ντίσνεϋ), διατηρούν αμείωτο το ενδιαφέρον των παιδιών²¹. Το παράδοξο, η υπερβολή, η παρωδία, η αντιστροφή των ρόλων είναι μερικοί μόνο από τους μηχανισμούς η χρήση των οποίων μαγνητίζει τα παιδιά²². Επιπλέον, το περιεχόμενο και η θεματολογία είναι κοντά στα ενδιαφέροντά τους²³.

Ωστόσο, πολλοί παραγωγοί ταινιών κινουμένων σχεδίων θεωρούν τη βία ως τον μόνο τρόπο να προσελκύσουν το κοινό επιρρίπτοντας βίαιη συμπεριφορά στα ίδια τα παιδιά εξαιτίας της οποίας επιζητούν τη βία²⁴. Έτσι, η βία έχει γίνει αναπόσπαστο κομμάτι της δράσης²⁵ και χρησιμοποιείται για να επιλύει προβλήματα²⁶. Συχνά, οι σκηνές βίας δεν είναι φανερές, συνοδεύονται όμως από έντονους ήχους (π.χ. διαπληκτισμού, πυροβολισμού, έκρηξης) κάνοντας ξεκάθαρο το τι συμβαίνει²⁷.

16 Benjamin, A. J. (2016). Aggression. Στο: Encyclopedia of mental health, 1, 33-38, σ.33

17 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σσ.476, 465

18 Kempes, M., Matthys, W., de Vries, H. & van Engeland, H. (2005). Reactive and proactive aggression in children. A review of theory, findings and the relevance for child and adolescent psychiatry. Στο: European child & adolescent psychiatry, 14(1), 11-19, σ.12

19 Christakis, D. A. (2011). The effects of fast-paced cartoons. Στο: Pediatrics, 128 (4), 772-774, σ.772

20 Potts, R., Huston, A. C. & Write, J. C. (1986). The effects of television form and violent content on boys' attention and social behavior. Στο: *Journal of experimental child psychology*, 41, 1-17, σ.2

21 Dubin, L. B. (2008). I might be a Duck, but I'm human: An analysis of clothing in Disney Cartoons, σσ. 127-128. Στο: Brock University, Canada website: <https://dr.library.brocku.ca/handle/10464/2895>, σσ.127-128

22 Hempelmann, C. F. & Samson, A. C. (2008) Cartoons: Drawn jokes? Στο: The primer of humor research. New York: Ed. V. Ruskin, σ.628.

23 Οικονομίδης, Β. Δ. (2005). Τηλεοπτικές συνήθειες παιδιών ηλικίας 5,5-6,5 ετών. Στο: Επιστημονική περιοδική έκδοση της Ο.Μ.Ε.Π., 6, 103-119, σ.11

24 Cantor, J. (1998). Children's attraction to violent television programming. In *Why we watch: the attractions of violent entertainment*. Ed. J. Goldstein. New York: Oxford University Press, σσ.89,94

25 Potts, R., Huston, A. C. & Write, J. C. (1986). The effects of television form and violent content on boys' attention and social behavior. Στο: *Journal of experimental child psychology*, 41, 1-17, σ.2

26 Fitzpatrick, C., Oghia, M. J., Melki, J. & Pagani, L. S., (2016). Early childhood exposure to media violence: what parents and policymakers ought to know. Στο: South African journal of childhood education, 6 (1), σ.3.

27 Kort-Butler, L. A. (2013). Justice league? Depictions of justice in children's superhero cartoons. Στο: Criminal justice review 38 (1), 50-69, σ.57

4.2. Πως τα κινούμενα σχέδια επηρεάζουν τα παιδιά

Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, η επαναλαμβανόμενη έκθεση των παιδιών στην τηλεοπτική βία συνεπάγεται τη διαμόρφωση επιθετικών στάσεων, πεποιθήσεων και συναισθημάτων^{28, 29}. Έρευνα έδειξε ότι παιδιά ηλικίας 2,5 ετών που είχαν παρακολουθήσει σκηνές βίας στα κινούμενα σχέδια, ανέπτυξαν αντικοινωνική συμπεριφορά στην ηλικία των 8³⁰. Παιδιά επίσης που είδαν ανθρωπόμορφες φιγούρες να βιαιοπραγούν, μετά την προβολή αντέδρασαν επιθετικά (χτυπούσαν μια κούκλα- πείραμα «κούκλα Μπόμπο» του Bandura)³¹. Σε πολλές περιπτώσεις οι συνέπειες μπορεί να μη φανούν άμεσα, ωστόσο συσσωρεύονται³² και εκδηλώνονται αργότερα κατά την ενηλικίωσή τους, όταν τα παιδιά παρουσιάζουν εγκληματική συμπεριφορά, ενδοοικογενειακή βία και επικίνδυνη οδήγηση³³.

Εκτός από την υιοθέτηση επιθετικής συμπεριφοράς (σωματικής ή λεκτικής) άλλες συνέπειες είναι η άρνηση υπακοής σε κανόνες, η μειωμένη φιλοκοινωνική συμπεριφορά³⁴, ο αυταρχισμός³⁵, τα μειωμένα επίπεδα αυτορρύθμισης³⁶, η τάση να επιλύουν τις διαφωνίες τους με εχθρικό τρόπο και η μείωση της ενσυναίσθησης στη θέα των θυμάτων^{37, 38}. Πολλές φορές παρατηρείται ελλειμματική προσοχή³⁹, συναισθηματική καταπόνηση, κατάθλιψη, άγχος⁴⁰, μοναξιά, απόρριψη⁴¹, θυμός

---

28 Blumberg, F. C., Bierwirth, K. P. & Schwartz, A. J. (2008). Does cartoon violence beget aggressive behavior in real life? An opposing view. Στο: *Early Childhood Education Journal*, 36 (2), 101-104, σ.102

29 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ.521

30 Fitzpatrick, C., Oghia, M. J., Melki, J. & Pagani, L. S., (2016). Early childhood exposure to media violence: what parents and policymakers ought to know. Στο: *South African journal of childhood education*, 6 (1), σ.2

31 Kirsh, S. J. (2006). Cartoon violence and aggression in youth. Στο: *Aggression and violent behavior*, 11(6), 547-557, σ.552.

32 Anderson, C. A. (2016). Media violence effects on children, adolescents and young adults. Στο: *Health progress*, 59-62, σ.60

33 Fitzpatrick, C., Oghia, M. J., Melki, J. & Pagani, L. S., (2016). Early childhood exposure to media violence: what parents and policymakers ought to know. Στο: *South African journal of childhood education*, 6 (1), σ.3.

34 Kirsh, S. J. (2006). Cartoon violence and aggression in youth. Στο: *Aggression and violent behavior*, 11(6), 547-557, σ.555

35 Benjamin, A. J. (2016). Aggression. Στο: *Encyclopedia of mental health*, 1, 33-38, σ.35

36 Fitzpatrick, C., Oghia, M. J., Melki, J. & Pagani, L. S., (2016). Early childhood exposure to media violence: what parents and policymakers ought to know. Στο: *South African journal of childhood education*, 6 (1), σ.3-4

37 Anderson, C. A. (2016). Media violence effects on children, adolescents and young adults. Στο: *Health progress*, 59-62, σ.60-61

38 Crick, N. R., Casas, J. F. & Mosher, M. (1997). Relational and overt aggression in preschool. Στο: *Developmental psychology*, 33 (4), 579-588, σ.586

39 Anderson, C. A. (2016). Media violence effects on children, adolescents and young adults. Στο: *Health progress*, 59-62, σ.61

40 Fitzpatrick, C., Oghia, M. J., Melki, J. & Pagani, L. S., (2016). Early childhood exposure to media violence: what parents and policymakers ought to know. Στο: *South African journal of childhood education*, 6 (1), σ.3-4

41 Crick, N. R., Casas, J. F. & Mosher, M. (1997). Relational and overt aggression in preschool. Στο: *Developmental psychology*, 33 (4), 579-588, σ.579

και φόβος⁴². Οι σκηνές βίας προκαλούν επίσης εγρήγορση (αύξηση του καρδιακού παλμού, αγωγιμότητα του δέρματος στην ηλεκτρική ενέργεια). Έτσι, συχνά ένα συναίσθημα π.χ. ο θυμός, μπορεί να εξελιχθεί σε εντονότερο και σοβαρότερο βαθμό⁴³.

Στα κινούμενα σχέδια η ηθική και η δικαιοσύνη εμπλέκονται με έναν περίπλοκο τρόπο. Στα κλασικά κινούμενα σχέδια (π.χ. Μπακς Μπάνι κλπ) συνήθως δεν υπάρχει «καλός» και «κακός», ούτε οι έννοιες της δικαιοσύνης και της υπεροχής του «καλού» έναντι του «κακού»⁴⁴. Αντίθετα στα πιο σύγχρονα (π.χ. στον «άνθρωπο αράχνη») ο «καλός» συνδέεται με τη βία⁴⁵ αφού οι ήρωες, προκειμένου να επιτύχουν στην αποστολή τους, επιδίδονται σε πράξεις που στην πραγματική ζωή θεωρούνται παράνομες. Συχνά οι «υπερήρωες» παρουσιάζουν τις αστυνομικές αρχές ως αδιάφορες ή ανίκανες να αντιμετωπίσουν το κακό και τον κόσμο ανασφαλή, εχθρικό και επικίνδυνο^{46,47}. Με τον τρόπο αυτό, η βία παίζει ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση στάσεων και απόψεων γύρω από το έγκλημα και τη δικαιοσύνη⁴⁸ μεταδίδοντας εσφαλμένα και ίσως επικίνδυνα μηνύματα. Στα μάτια των παιδιών η βία δικαιολογείται αφού προέρχεται από τους «καλούς»⁴⁹, είναι θεμιτή⁵⁰, έχει θετικές συνέπειες και δεν συνεπάγεται πάντα την τιμωρία⁵¹. Κάποιες φορές πάλι, η βία είναι ασήμαντη και συγκεκριμένη πίσω από κωμικά στοιχεία. Συνεπώς, τα παιδιά, θεωρώντας την ως κάτι αστείο, μαθαίνουν να μη σέβονται την ανθρώπινη ζωή⁵².

4.3. Γιατί τα κινούμενα σχέδια επηρεάζουν τα παιδιά

Η πρώτη παιδική ηλικία είναι μια καθοριστική περίοδος ανάπτυξης στον κοινωνικό, συναισθηματικό και γνωστικό τομέα⁵³. Σύμφωνα με τον Piaget, τα παιδιά εισέρχονται

42 Bushman, B. J. & Huesmann, L. R. (2006). Short-term and long-term effects of violent media on aggression in children and adults. Στο: Archives of pediatrics adolescent medicine, 160, 348-352, σ.349

43 Bushman, B. J. & Huesmann, L. R. (2006). Short-term and long-term effects of violent media on aggression in children and adults. Στο: Archives of pediatrics adolescent medicine, 160, 348-352, σ.349

44 Cantor, J. (1998). Children's attraction to violent television programming. In Why we watch: the attractions of violent entertainment. Ed. J. Goldstein. New York: Oxford University Press, σ.107

45 Sudha, A. G. (2011). Factors influencing the change in behavior of children on viewing cartoon programs – A study. Στο: Namex international journal of management research, 1 (1), 32-43, σ.42

46 Kort-Butler, L. A. (2013). Justice league? Depictions of justice in children's superhero cartoons. Στο: Criminal justice review 38 (1), 50-69, σσ. 53-54

47 Fitzpatrick, C., Oghia, M. J., Melki, J. & Pagani, L. S., (2016). Early childhood exposure to media violence: what parents and policymakers ought to know. Στο: South African journal of childhood education, 6 (1), σ.3

48 Kort-Butler, L. A. (2013). Justice league? Depictions of justice in children's superhero cartoons. Στο: Criminal justice review 38 (1), 50-69, σσ.53-54

49 Sudha, A. G. (2011). Factors influencing the change in behavior of children on viewing cartoon programs – A study. Στο: Namex international journal of management research, 1 (1), 32-43, σ.42

50 Bushman, B. J. & Huesmann, L. R. (2006). Short-term and long-term effects of violent media on aggression in children and adults. Στο: Archives of pediatrics adolescent medicine, 160, 348-352, σ.349

51 Kirsh, S. J. (2006). Cartoon violence and aggression in youth. Στο: Aggression and violent behavior, 11(6), 547-557, σ.555

52 Kirsh, S. J. (2006). Cartoon violence and aggression in youth. Στο: Aggression and violent behavior, 11(6), 547-557, σσ.548, 552

53 Fitzpatrick, C., Oghia, M. J., Melki, J. & Pagani, L. S., (2016). Early childhood exposure to media violence: what parents and policymakers ought to know. Στο: South African journal of childhood education, 6 (1), 1-6, σ.1

στο στάδιο προλειτουργικής νόησης κατά το οποίο αδυνατούν να αποκεντρώσουν τη σκέψη τους και να αναλογιστούν τις συνέπειες μιας πράξης⁵⁴. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας παρακολουθούν τις ταινίες κινουμένων σχεδίων με αποσπασματικό τρόπο ως μια σειρά ξεχωριστών εικόνων και όχι ως συνεχή ιστορία. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν μπορούν να αντιληφθούν τις έννοιες «αρχή-μέση-τέλος» και τη σχέση «αίτιου και αιτιατού»⁵⁵. Συνεπώς, αφού δεν κατανοούν την πλοκή, εντυπωσιάζονται από τις βίαιες σκηνές και χάνουν τα όποια ηθικά μηνύματα⁵⁶. Παράλληλα, εστιάζουν την προσοχή τους στις ενέργειες και όχι στα κίνητρα και τις προθέσεις των χαρακτήρων⁵⁷. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι τα παιδιά σε αυτήν την ηλικία δεν έχουν ακόμα κατακτήσει ηθικές αξίες⁵⁸ και επομένως ταυτίζονται με τον πρωταγωνιστή-ήρωα ανεξάρτητα εάν είναι βίαιος ή όχι (π.χ. ο Γούντι ο Τρυποκάρυδος και ο Ντόναλντ Ντακ)⁵⁹. Επιπλέον, αφού δεν αντιλαμβάνονται τους ηθικούς κώδικες, δεν αξιολογούν τις βίαιες πράξεις ως παραβατικές συμπεριφορές που παραβιάζουν τα δικαιώματα των άλλων⁶⁰. Επομένως, οι ηθικές τους αξίες επηρεάζονται από τις εικόνες που βλέπουν και πολλές φορές μπορεί να χαρακτηρίσουν «κακό» οτιδήποτε τους παρουσιάζεται ως υπερβολικό⁶¹. Σε πολλά κινούμενα σχέδια οι ήρωες είναι ζώα που μιλούν και φέρονται όπως οι άνθρωποι οπότε το εξωπραγματικό και φανταστικό στοιχείο είναι ιδιαίτερα έντονο. Ωστόσο, τα μικρά παιδιά αδυνατούν να διακρίνουν την πραγματικότητα από τη φαντασία⁶² και το σωστό από το λάθος⁶³. Συνεπώς, είναι πιο ευάλωτα σε αυτό που βλέπουν και αδυνατούν να κατανοήσουν ότι τελικά «η βία δεν αποδίδει καρπούς»⁶⁴.

Τα παιδιά μαθαίνουν πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς παρατηρώντας τις πράξεις χαρακτήρων στην τηλεόραση⁶⁵. Κάθε σκέψη, συναίσθημα ή συμπεριφορά που προκλήθηκε από σκηνές βίας που παρακολούθησαν μπορεί να ενεργοποιηθεί

54 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σσ. 398-399

55 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σσ. 403-404

56 Bjorkqvist, K. & Lagerspetz, K. (1985). Children's experience of three types of cartoon at two age levels. Στο: *International journal of psychology*, 20, 77-93, σ.89

57 Blumberg, F. C., Bierwirth, K. P. & Schwartz, A. J. (2008). Does cartoon violence beget aggressive behavior in real life? An opposing view. Στο: *Early Childhood Education Journal*, 36 (2), 101-104, σ.102

58 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σσ.449-450

59 Bjorkqvist, K. & Lagerspetz, K. (1985). Children's experience of three types of cartoon at two age levels. Στο: *International journal of psychology*, 20, 77-93, σ.79

60 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ. 428

61 Blumberg, F. C., Bierwirth, K. P. & Schwartz, A. J. (2008). Does cartoon violence beget aggressive behavior in real life? An opposing view. Στο: *Early Childhood Education Journal*, 36 (2), 101-104, σ.103

62 Kirsh, S. J. (2006). Cartoon violence and aggression in youth. Στο: *Aggression and violent behavior*, 11(6), 547-557, σ.551

63 Blumberg, F. C., Bierwirth, K. P. & Schwartz, A. J. (2008). Does cartoon violence beget aggressive behavior in real life? An opposing view. Στο: *Early Childhood Education Journal*, 36 (2), 101-104, σ.103

64 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ.521

65 Potts, R., Huston, A. C. & Wrote, J. C. (1986). The effects of television form and violent content on boys' attention and social behavior. Στο: *Journal of experimental child psychology*, 41, 1-17, σ.2

σε μια παρόμοια περίπτωση. Ο μηχανισμός της μίμησης είναι τόσο ισχυρός που τα παιδιά μιμούνται ακόμα και φανταστικούς χαρακτήρες. Για πολλούς ερευνητές τα παιδιά μιμούνται την επιθετική συμπεριφορά επειδή στην πραγματικότητα είναι πολύ μικρά ή πολύ αδύναμα για να εκπληρώσουν τις επιθυμίες τους. Άλλες φορές φαντάζονται ή προσποιούνται ότι είναι τα ίδια οι θύτες ή τα θύματα⁶⁶ αρκεί να είναι «οι καλοί»⁶⁷. Κατά τον Bandura⁶⁸ οι θεατές μιμούνται εχθρικές συμπεριφορές που είδαν, εάν πιστέψουν ότι αυτά που βλέπουν μπορούν να συμβούν στην πραγματική ζωή. Πράγματι, σύμφωνα με έρευνα, τα παιδιά που θεωρούσαν πως αυτό που έβλεπαν αντικατόπριζε την αληθινή ζωή, υπέδειξαν περισσότερη επιθετικότητα από εκείνα που αντιλήφθηκαν πως ότι έβλεπαν ήταν φανταστικό⁶⁹. Επίσης, είναι πιθανότερο να αναπαράγουν μια βίαιη συμπεριφορά εάν αυτή ενισχύεται αντί να τιμωρείται⁷⁰.

Η ταύτιση των παιδιών (ως παράγοντας κοινωνικοποίησης κατά τον Erikson⁷¹) με τους ήρωες που βλέπουν, αποτελεί έναν ακόμα λόγο εκδήλωσης επιθετικότητας. Τα παιδιά συχνά αναγνωρίζουν κοινά γεγονότα και εμπειρίες είτε με τον θύτη, οπότε ίσως εκδηλώσουν επιθετικότητα, είτε με το θύμα, οπότε υπάρχει πιθανότητα να γίνουν κάποια στιγμή θύματα βίαιων πράξεων⁷².

Ωστόσο, οι επιπτώσεις της βίας που εμπεριέχεται στα κινούμενα σχέδια εξαρτώνται από διάφορους παράγοντες όπως η ηλικία, το φύλο⁷³, η προσωπικότητα και το στάδιο ανάπτυξης του παιδιού⁷⁴. Τα ζωηρότερα ή μεγαλύτερα παιδιά φαίνεται πως υιοθετούν ευκολότερα τις βίαιες συμπεριφορές, ενώ τα μικρότερα μάλλον τρομάζουν και φοβούνται⁷⁵. Συχνά, κυρίως τα αγόρια, έλκονται από τη βία λόγω της φύσης τους (αυξημένη τεστοστερόνη⁷⁶) ή επειδή είναι περισσότερο εξοικειωμένα με παιχνίδια-όπλα (τρόπος ανατροφής)⁷⁷. Τα παιδιά που πλήττουν

66 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ.467

67 Cantor, J. (1998). Children's attraction to violent television programming. In Why we watch: the attractions of violent entertainment. Ed. J. Goldstein. New York: Oxford University Press, σ.98

68 Kirsh, S. J. (2006). Cartoon violence and aggression in youth. Στο: Aggression and violent behavior, 11(6), 547-557, σ.550

69 Bjorkqvist, K. & Lagerspetz, K. (1985). Children's experience of three types of cartoon at two age levels. Στο: International journal of psychology, 20, 77-93, σ.79

70 Padilla-Walker, L.M., Coyne, S. M., Fraser, A. M., & Stockdale, L. A. (2013). Is Disney the Nicest Place on Earth? A Content Analysis of Prosocial Behavior in Animated Disney Films. Στο: Journal of Communication 63, 393-412, σ.396 .

71 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ.433

72 Benjamin, A. J. (2016). Aggression. Στο: Encyclopedia of mental health, 1, 33-38, σ.35

73 Crick, N. R., Casas, J. F. & Mosher, M. (1997). Relational and overt aggression in preschool. Στο: Developmental psychology, 33 (4), 579-588, σσ. 586, 579

74 Fitzpatrick, C., et al (2016). Early childhood exposure to media violence: what parents and policymakers ought to know. Στο: South African journal of childhood education, 6 (1), 1-6, σ.1

75 Bjorkqvist, K. & Lagerspetz, K. (1985). Children's experience of three types of cartoon at two age levels. Στο: International journal of psychology, 20, 77-93, σσ.79-80,89-90

76 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ.464

77 Cantor, J. (1998). Children's attraction to violent television programming. In Why we watch: the attractions of violent entertainment. Ed. J. Goldstein. New York: Oxford University Press, σσ.100,102

νώθουν υποτιμημένα ή είναι πολύ δραστήρια και αναζητούν την πρόκληση. Οι γρήγορες εναλλαγές των σκηνών δράσης σε συνδυασμό με τα ειδικά εφέ διεγείρουν την αδρεναλίνη με αποτέλεσμα συχνά η πραγματικότητα να φαίνεται βαρετή και ανιαρή⁷⁸. Ίσως αυτός είναι ο λόγος που βρίσκουν ευχαρίστηση στις σκηνές της έντονης δράσης και επομένως και της βίας⁷⁹.

Ένας άλλος παράγοντας είναι το κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει το παιδί. Έρευνες έδειξαν ότι παιδιά που παρακολουθούν κινούμενα σχέδια με σκηνές βίας επηρεάζονται αρνητικά σε μικρότερο βαθμό όταν βρίσκονται υπό την επίβλεψη ενηλίκων⁸⁰ ή τους δίνονται οι κατάλληλες κατευθύνσεις μέσα από κοινωνικές εμπειρίες ώστε να ελέγχουν την επιθετικότητά τους⁸¹.

Σημαντικό ρόλο επίσης παίζει η απεικόνιση της βίας, η οποία σε κάποια κινούμενα σχέδια (π.χ. στα Λούνεϊ Τιούνς) δε γίνεται με ρεαλιστικό τρόπο. Οι ήρωες δεν τραυματίζονται μετά από πτώσεις, εκρήξεις κλπ ή εάν πεθάνουν, ο θάνατος είναι αναίμακτος και προσωρινός⁸². Επιπλέον, το θύμα δεν πονάει και δεν υποφέρει όπως οι άνθρωποι⁸³. Έτσι, μεταδίδεται μια διαστρεβλωμένη εικόνα της θνησιμότητας προκαλώντας στο παιδί την αίσθηση ότι ο θάνατος δεν μπορεί να ληφθεί στα σοβαρά. Σε άλλα κινούμενα σχέδια (π.χ. σε όσα βασίζονται στα παραμύθια των Αδελφών Γκριμ), χρησιμοποιείται ο θάνατος ενός συγγενικού προσώπου για να δοθεί ένας δραματικός τόνος στην υπόθεση. Η απώλεια του γονέα είναι πηγή ανησυχίας και φόβου που μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα τραυματική για τα μικρά παιδιά. Επίσης, ο τρόπος θανάτου (επίθεση από ζώο, πτώση από ύψος κλπ) είναι πιθανό να δημιουργήσει έντονες φοβίες και ψυχισμούς⁸⁴.

Ωστόσο, στη διεθνή βιβλιογραφία δε λείπουν και οι αντίθετες φωνές. Η έρευνα των Padilla-Walker et al⁸⁵ για τα κινούμενα σχέδια του Ντίσνεϋ υπέδειξε την ύπαρξη σκηνών με υψηλή αλτρουιστική συμπεριφορά. Επίσης οι Ostroff et al⁸⁶ υποστηρίζουν ότι η προβολή τέτοιων σκηνών επηρεάζει θετικά τα παιδιά αυξάνοντας τα φιλοκοινωνικά τους αισθήματα.

78 Fitzpatrick, C., et al (2016). Early childhood exposure to media violence: what parents and policymakers ought to know. Στο: South African journal of childhood education, 6 (1), 1-6, σ.4

79 Cantor, J. (1998). Children's attraction to violent television programming. In Why we watch: the attractions of violent entertainment. Ed. J. Goldstein. New York: Oxford University Press, σ.97

80 Potts, R., Huston, A. C. & Write, J. C. (1986). The effects of television form and violent content on boys' attention and social behavior. Στο: *Journal of experimental child psychology*, 41, 1-17, σ.15

81 Kirsh, S. J. (2006). Cartoon violence and aggression in youth. Στο: *Aggression and violent behavior*, 11(6), 547-557, σ.552

82 Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009), σ.522

83 Kirsh, S. J. (2006). Cartoon violence and aggression in youth. Στο: *Aggression and violent behavior*, 11(6), 547-557, σ.550

84 Colman, I., et al. (2014). Cartoons kill: casualties in animated recreational theater in an objective observational new study of kid's introduction to loss of life. Στο: *British Medical Journal*, <https://www.bmj.com/content/349/bmj.g7184>

85 Padilla-Walker, et al. (2013). Is Disney the Nicest Place on Earth? A Content Analysis of Prosocial Behavior in Animated Disney Films. Στο: *Journal of Communication* 63, 393-412, σ.408

86 Ostroff, J.M., Gentile, D.A., & Mullins, A.D. (2013). Evaluating the effect of educational media exposure on aggression in early childhood. Στο: *Journal of Applied Developmental Psychology*, 34, 38-44, σ.39

5. Συμπεράσματα-Προτάσεις

Διεθνείς έρευνες αναδεικνύουν τον τεράστιο ρόλο που διαδραματίζει η προβολή της βίας, μέσα από τα κινούμενα σχέδια, στη διαμόρφωση επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού της πρώτης παιδικής ηλικίας⁸⁷.

Ωστόσο, η μείωση ή η εξάλειψή της βίας μπορεί να ελαχιστοποιήσει την πιθανότητα τα παιδιά να εκδηλώσουν επιθετικότητα. Συνεπώς, οι εταιρίες παραγωγής κινουμένων σχεδίων θα πρέπει να αναδιαμορφώσουν το περιεχόμενο των ταινιών, διατηρώντας όλα τα στοιχεία (εικόνα, ήχο, κλπ) που προσελκύουν το ενδιαφέρον των παιδιών χωρίς όμως να τα εκθέτουν σε βίαιες σκηνές.

Παράλληλα, οι γονείς είναι απαραίτητο να ευαισθητοποιηθούν για τις αρνητικές συνέπειες της βίας. Οι ίδιοι μπορούν να συμβάλλουν στη μείωση των επιπτώσεων εάν επιβλέπουν τα παιδιά τους και συζητούν μαζί τους για το περιεχόμενο των ταινιών που παρακολουθούν. Η λογική συζήτηση και η παροχή εξηγήσεων για το υπερβολικό και εξωπραγματικό στοιχείο, που περιέχουν τα κινούμενα σχέδια, δίνει τη δυνατότητα στο παιδί να αντιληφθεί ότι ο κόσμος των κινουμένων σχεδίων δεν αντικατοπτρίζει τον πραγματικό κόσμο, επομένως οι πράξεις του ανθρώπου δεν τυγχάνουν της ατιμωρησίας και της εγκληματικής αποδοχής, αλλά αντίθετα οι συνέπειες συχνά είναι οδυνηρές. Από την άλλη, οι γονείς, με το παράδειγμά τους βέβαια, οφείλουν να επισημάνουν στο παιδί ότι οι εντάσεις και οι διαφωνίες μπορούν να επιλυθούν με διάλογο και ήρεμο τρόπο.

Σημαντικό ρόλο επίσης αποτελεί η καλλιέργεια της ενσυναίσθησης, του σεβασμού και της αποδοχής που μπορεί να γίνει τόσο από το οικογενειακό όσο και από το σχολικό περιβάλλον. Το σχολείο φέρει την ευθύνη της διάπλασης ηθικά αkéραιων και κριτικά σκεπτόμενων αυριανών πολιτών. Το παιδί που μπορεί να κρίνει μπορεί και να διαχωρίσει το καλό από το κακό, το ωφέλιμο από το επιβλαβές. Άλλωστε, όπως έλεγε η εθνολόγος-ανθρωπολόγος Françoise Héritier «η βία δεν προέρχεται από μια εσωτερική ανάγκη. Είναι απόκτημα της εκπαίδευσης και της κοινωνικής πρακτικής»⁸⁸.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Κινούμενα σχέδια. (2002-2005). Στο Δομή (τόμος 14, σσ.455-463). Αθήνα: ΔΟΜΗ Α.Ε.
- Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). Η ανάπτυξη των παιδιών (Επιμ.: Ζ. Μπαμπλέκου, μτφ: Μ. Κουλεντιανού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2009).

87 Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1985). Εξελικτική ψυχολογία, η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση (Τόμ. Β). Αθήνα, σ. 125

88 Παπαγεωργίου, Κ. (2018). « Η κυριαρχία βίαιων σκηνών σε τηλεοπτικές σειρές κινουμένων σχεδίων για παιδιά». Στο: Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, ePublishing,8, 842-855., σ.853

- Οικονομίδης, Β. Δ. (2005). Τηλεοπτικές συνήθειες παιδιών ηλικίας 5,5-6,5 ετών. Στο: Επιστημονική περιοδική έκδοση της Ο.Μ.Ε.Ρ., 6, 103-119.
- Παπαγεωργίου, Κ. (2018). Η κυριαρχία βίαιων σκηνών σε τηλεοπτικές σειρές κινουμένων σχεδίων για παιδιά. Στο: Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, ePublishing, 8, 842-855.
- Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1985). Εξελικτική ψυχολογία, η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση (Τόμ. Β). Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Anderson, C. A. (2016). Media violence effects on children, adolescents and young adults. Στο: Health progress, 59-62.
- Benjamin, A. J. (2016). Aggression. Στο: Encyclopedia of mental health, 1, 33-38.
- Bjorkqvist, K. & Lagerspetz, K. (1985). Children's experience of three types of cartoon at two age levels. Στο: International journal of psychology, 20, 77-93.
- Blumberg, F. C., Bierwirth, K. P. & Schwartz, A. J. (2008). Does cartoon violence beget aggressive behavior in real life? An opposing view. Στο: Early Childhood Education Journal, 36 (2), 101-104.
- Bushman, B. J. & Huesmann, L. R. (2006). Short-term and long-term effects of violent media on aggression in children and adults. Στο: Archives of pediatrics adolescent medicine, 160, 348-352.
- Cantor, J. (1998). Children's attraction to violent television programming. In Why we watch: the attractions of violent entertainment. Ed. J. Goldstein. New York: Oxford University Press
- Christakis, D. A. (2011). The effects of fast-paced cartoons. Στο: Pediatrics, 128 (4), 772-774.
- Crick, N. R., Casas, J. F. & Mosher, M. (1997). Relational and overt aggression in preschool. Στο: Developmental psychology, 33 (4), 579-588.
- Fitzpatrick, C., Oghia, M. J., Melki, J. & Pagani, L. S., (2016). Early childhood exposure to media violence: what parents and policymakers ought to know. Στο: South African journal of childhood education, 6 (1), 1-6.
- Hempelmann, C. F. & Samson, A. C. (2008) Cartoons: Drawn jokes? Στο: The primer of humor research. New York: Ed. V. Ruskin.
- Huesmann L.R & Eron L. D. (1986). The cross-national approach to research on aggression: measures and procedures. Στο: *Television and the Aggressive Child: A Cross-national Comparison*. New Jersey: Routledge Library Editions: Television.
- Kempes, M., Matthys, W., de Vries, H. & van Engeland, H. (2005). Reactive and proactive aggression in children. A review of theory, findings and the relevance for child and adolescent psychiatry. Στο: European child & adolescent psychiatry, 14(1), 11-19.
- Kirsh, S. J. (2006). Cartoon violence and aggression in youth. Στο: Aggression and violent behavior, 11(6), 547-557.

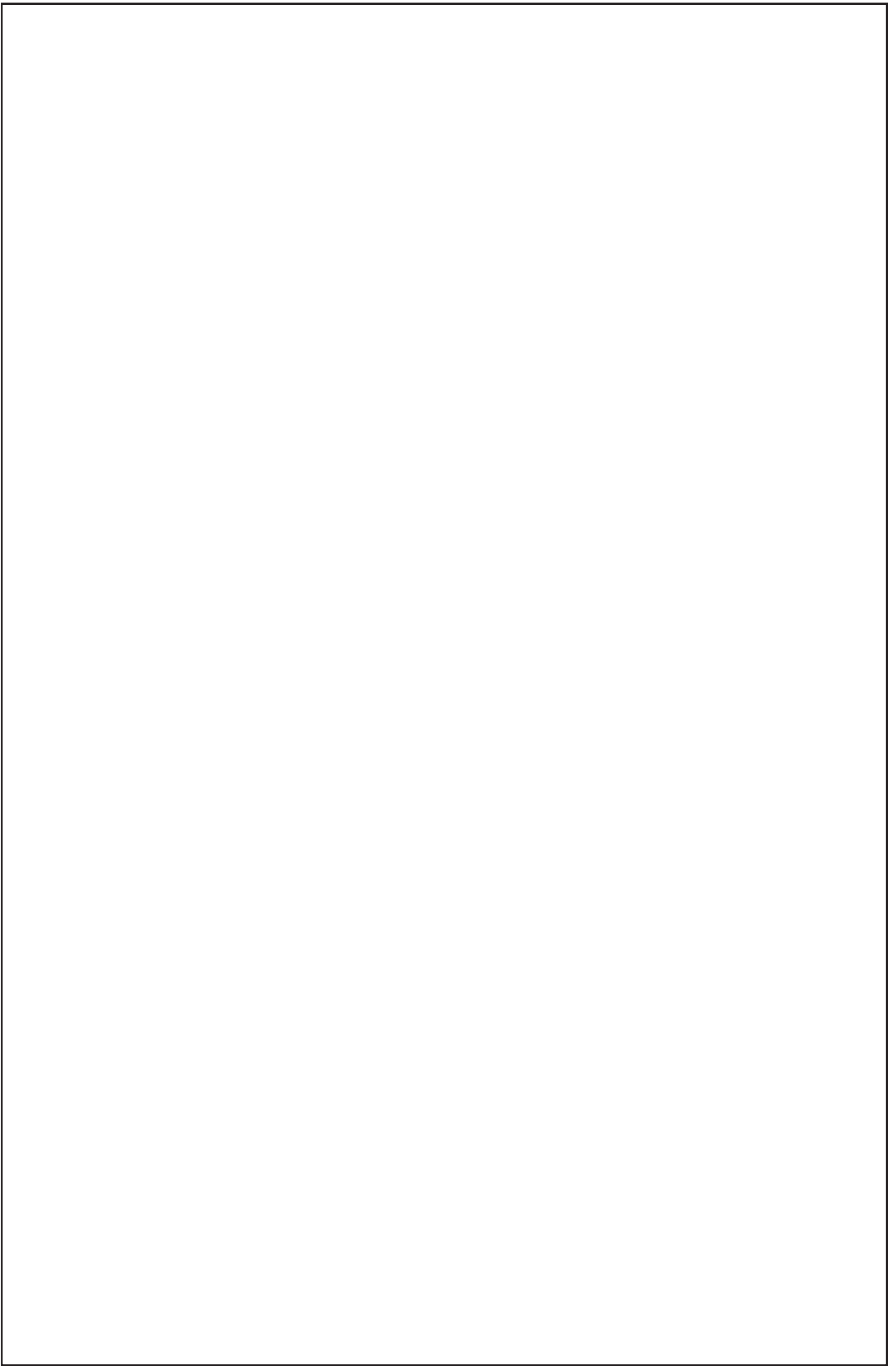
- Kort-Butler, L. A. (2013). Justice league? Depictions of justice in children's superhero cartoons. Στο: *Criminal justice review* 38 (1), 50-69.
- Ostrov, J.M., Gentile, D.A., & Mullins, A.D. (2013). Evaluating the effect of educational media exposure on aggression in early childhood. Στο: *Journal of Applied Developmental Psychology*, 34, 38-44 .
- Padilla-Walker, L.M., Coyne, S. M., Fraser, A. M., & Stockdale, L. A. (2013). Is Disney the Nicest Place on Earth? A Content Analysis of Prosocial Behavior in Animated Disney Films. Στο: *Journal of Communication* 63, 393-412 .
- Potts, R., Huston, A. C. & Write, J. C. (1986). The effects of television form and violent content on boys' attention and social behavior. Στο: *Journal of experimental child psychology*, 41, 1-17.
- Sudha, A. G. (2011). Factors influencing the change in behavior of children on viewing cartoon programs – A study. Στο: *Namex international journal of management research*, 1 (1), 32-43.
- Wilson, B. J., Smith, S. L., Potter, W. J., Kunkel, D., Linz, D., Colvin, C. M. & Donnerstein, E. (2002). Violence in children's television programming: assessing the risks. Στο: *Journal of communication*, 52(1), 5-35.

Ιστοσελίδες

- Σερέτη, Α. (2019). Μαμά, κάνω τον σκύλο: Ο αποφασιστικός ρόλος της μίμησης στην εξέλιξη των παιδιών. Στο: <https://www.mama365.gr/37257/mama-imai-skylos-o-apofasistikos-rols-ths-mimhsh.html> (προσπελάστηκε στις 13/11/2022)
- Colman, I., Kingsbury, M., Weeks, M., Atallahjan, A., Belair, M. A., Dykxhoorn, J., ..., & Kirkbride, J. (2014). Cartoons kill: casualties in animated recreational theater in an objective observational new study of kid's introduction to loss of life. Στο: *British Medical Journal*, <https://www.bmj.com/content/349/bmj.g7184> (προσπελάστηκε στις 5/11/2022)
- Dubin, L. B. (2008). I might be a Duck, but I'm human : An analysis of clothing in Disney Cartoons. Στο: Brock University, Canada website: <https://dr.library.brocku.ca/handle/10464/2895> (προσπελάστηκε στις 5/11/2022)
- National Television Violence Study. Στο: Encyclopedia.com, <https://www.encyclopedia.com/media/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/national-television-violence-study> (προσπελάστηκε στις 12/1/2023)

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η **Ιωάννα Βαχλιώτη** είναι πτυχιούχος του Παιδαγωγικού τμήματος Νηπιαγωγών του ΑΠΘ, κάτοχος του μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης του ΕΑΠ «Επιστήμες της Αγωγής», του πιστοποιητικού Proficiency (άριστη γνώση της αγγλικής γλώσσας, επίπεδο Γ2) και διαθέτει γνώσεις ΤΠΕ (επίπεδου Β). Εργάζεται στη δημόσια εκπαίδευση.

Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής
Πάτρα, Μάρτιος 2023 / Τεύχος 86 - ISSN: 2407-9669
Εκδότης: Παντελής Γεωργογιάννης
<http://periodiko.inpatra.gr>